

ԴԻՍՇԵԿԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՂՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

1906

09-AUSAU 1906
LIBRARY
R.F. BUREAU

„Droschak”
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՈՇԱԿ

Adresse:
REDACTION DU JOURNAL
„Droschak”
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՆՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ” ՕՐԳԱՆ

ԳԵԱՎՈՒՐՆԵՐԸ ԿՈՒՈՒՄ ԵՆ...

Հաղիւ ազատած մասէան ճանկերից—ի մեծ տըլու-
րութիւն բոլոր զգացող սրտերի—նա, ժամանակակից
ներոնը, իր մարող աչքերը պետութեան շուրջը դար-
ձրեց և հիացմունքով լսեց օրվայ նորութիւնը, Գեա-
վուրն երը կուուում են:

Երեսուն տարուց ի վեր՝ սուլթանական տենչա-
լալի ծրագիրն էր այդ բաղաբական երկրորդ «Աստ-
ածը», որի առջև ծնկաչոք՝ նա փրկութիւն էր հայցում
իր խարխուլ գահի, խարխուլ թագաւորութեան, խար-
խուլ ապագայի համար: «Եթէ չեն կուուում, պէտք է
կուեցնել», կրկնում էր նա անդադար՝ իր գործակալ-
ներին, բարեկամներին, իր դիւական բաղաբականու-
թեան փոքրածիւ, բայց կոյր հետեւողներին:

Եւ յաճախ—ծանր է այդ բայց պէտք է խոստո-
վանիլ—նա իրականացած տեսաւ իր ծրագիրը.—կուիւ
պետութիւնների միջև, երբ միացումն էր պէտք
Մեծ Մարդասպանին խելքի բերելու համար. կուիւ
«հպատակները» շրջանում, երբ միութիւնն էր
հարկաւոր, բունպետութեան դէմ գրոհ տալու համար.
կուիւ ազգով մէկ, բայց կրօնով տարբեր համայնքների
մէջ, երբ դաշն էր պէտք ինքնապաշտպանութեան
համար, և այժմ էլ բուիւ բոլգարի ու յոյնի մէջ, երբ
ստրուկ, բունաւորի գարշելի ոտքերի տակ ձգւած եր-
կիրը ազատելու համար՝ հրամայական պահանջ է
շաղկապել երկու ազգերը և ձեռք ձեռքի տուած
մղել դէպի ազատութեան մարտաբեմը:

Ու որքան ախրեցուցիչ, սիրտ ձմրող ու յուսահա-
տական են նորագատ Բոլգարիայից և դեռ ևս ստրուկ
Մակեդոնիայից եկող լուրերը—ժողովուրդ ժողովրդի,
եղբայր եղբոր դէմ, վայրենի զգացումների բունկուսն,
մթութիւն բաղաբական գիտակցութեան, յարձակումներ,
մի տեղ աւերումն մակեդոն-բոլգարացիների, միւս տեղ՝
աւերումն յունական տների, կուիւ, թալան, վիրաւո-
րանք և նոյնիսկ արիւն, խաղաղ ժողովրդի արիւն...

Ով է մեղաւորը: Յոյն կառավարութեան կարծիքով՝
Բոլգարիան: Բոլգար կառավարութեան տեսլով՝ Յունաս-
տանը: Յոյների կարծիքով՝ բոլգար հայրենասերները:
Բոլգարների խօսքով՝ յոյն պոլիտիկոսները: Եւ այդ կոյր

ու անմիտ մեղադրանքների հանդէպ, ահա Մեծ-Մար-
դասպանի յերկրալից «դիպլոմատիական սաստը, որով
»հրահանգում է Բոլգարիային՝ խիստ միջոցներ ձեռք
առնել՝ յոյների կեանքն ու գոյքը ապահովելու»:

Որպիսի անարգանք, որպիսի ծաղր ու ծանակ Բալ-
կանի նորակազմ պետութիւններին: Ոճրագործը՝ դա-
տաւորի դերում. ոճիրը՝ առաքինութեան ծիրանիով:
Անցեալ տարի նոյն ոճրագործն էր, 300 հազար հայե-
րի մորթողը, որ լրբենի բաջութիւնն ունեցաւ կոչ ա-
նելու Պետերբուրգի «Պարմիր—եղբորը» ապահովել
»Սուլթանի հայ հպատակների կեանքը կովկասում», և
այս տարի նոյն չարագործն է, «գեաւուրական կուիւ-
ների» անմասն հեղինակը, բոլոր կեանքերի և գոյքերի
աւերիչը, որ դարձեալ կոչ է անում Սօֆիայի կառա-
վարութեան՝ «ապահովել յոյն ժողովրդի կեանքն ու
գոյքը», հարկաւ՝ ապահանջ պոլիտիկոսների անծայր
յիմարութեան, համոզւած, որ բանի գեաւուրներն
կուուում, միմեանց միսն են ուտում, ինքը կարող է
կատակերգել և նոյնիսկ հրամաններ արձակել...

Եւ այդ նենգամիտ անարգանքի հանդէպ անգամ,
ինչպէս և հանդէպ այն հսկայական տանջանքի, որ
ծանրանում է Մակեդոնիայի բոլոր ժողովուրդների
պարանոցին, հրապարակ չեկաւ Աթէնքում և Սօֆիա-
յում՝ միաբան մի բողոք, արդարութեան պա-
տասխանը՝ որ ասէր՝ «Գուք էք, ոճրագործ, այս բողոքի
պատասխանատուն. դուք, որ արիւն, ատելութիւն, կուիւ
տարածելով ամբողջ Մակեդոնիայում՝ տարածում էք
այդ ատելութիւնն ու կուիւը հարեան երկրների մէջ,
ուր տգէտ խուժանը՝ գլխաւոր չարիքը մոռացած՝ իր
ցասումն ու թոյնը թափում է այնտեղ, ուր միայն զո-
հեր կան, բայց ոչ յանցաւորներ»:

Ամօթ քեզ, Աթէնք, անարժան ժառանգ մեծանուն
հայրերի, և բեզ, երերուն Սօֆիա, ազատութեան տհաս
դրօշակակիր, որ անկարող եղաք, ձեր կուուարար դը-
րացիներով հանդերձ, գլորել մրցումի ու պառակտման
կուուքը, թափ տալ ձեզանից նենգ դիպլոմատի փոշին,
և ձեռք ձեռքի տուած՝ գրոհ տալ դէպի ընդհանուր
թշնամին՝ Իլդրզի կուատունը, որ անյագօրէն ծծում
է մեր ժողովրդների արիւնը ու ծիծաղում, որ կուե-
ցնում է ձեզ, «ստրուկ ազատներիդ», ու ծափ տալիս...

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Խ Ն Դ Ի Բ Ը ՄԻՋՊԱՐԼԱՍԵՆՏԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻՆ ԱՌՁԵՒ

Յուլիսի 23-ին, Լոնդոնի մէջ բացեցաւ միջպարլամենտական ժողովը, ներկայութեամբ աւելի քան 600 պատգամաւորներու՝ եկած զանազան երկրների պարլամենտների կողմէն:

Նկատելով նորա կարևորութիւնը, ընդհանուր պրօպօզանտի տեսակէտէ, այլ և՛ այն դերը, որ այդ ժողովը կրնայ խաղալ՝ մեր խնդիրը ԼաՏէյի Կոնգրէին ներկայացնելու գործին մէջ, «Դրօշակի» խմբագրութիւնը միջոցներ ձեռք առաւ Տայիական դատը ժողովի առջև դնելու, և ի միջի այլոց, հեռագրական դիմում մը ըրաւ Դիտտերնել դը Կոնստանի, որ փոխնախագահն էր ժողովի, մեր դատի ակնաւոր պաշտպան Ֆրանսիս դը Պրեսանսէին և Բելգիացի ծանօթ պատգամաւոր ու հայասէր Ժորժ Լորանին:

Ահա մեր հեռագիրը:

«Նկատի ունենալով ձեր համակրանքը դէպի մեր դատը՝ հարկադրած ենք խնդրելու ձեզ որ նեղութիւն յանձն առնէք, յանուն արդարութեան և խաղաղութեան գործի, որի քաջարի պաշտպանն էք, յարուցանելու Միջպարլամենտական Կոնֆերանսի առջև Տայիական խնդիրը, ճանաչած միջազգային դաշնագրերով: Այդ դիմումն ընելու համար մենք ունինք հիմնաւոր պատճառներ: Թիւրքաց Հայաստանի մէջ իրերու դուրսիւնը օրէցօր կը դառնայ ծանր, վտանգաւոր: Արտաքին հանգստութեան դիմակի ներքոյ՝ հայաջինջ քաղաքականութիւնը իր գործը կը տանէ անարգել և հետևողական: Բնի գաղթ վանի վիլայէթի մէջ, կատաղի հայաձանք Տրապիզոնի և Լըրրումի կողմերը, անվերջ սպանութիւններ Ալաշկերտ և Խարբերդի շրջանի մէջ, հալածանք և բռնութիւններ Զէյթունի կողմերը, եկեղեցական գոյքի բռնի գրաւումն Վիլիկիա, խմբական բանտարկութիւն Սասուն և Մուշ, — այս բոլորը՝ ծրագրած նախօրոք՝ կիրառործելի սուլթանական կառավարութեան ձեռքով, հակառակ յաճախ կրկնած խոստումներուն՝ սրւած պաշտօնական Էրոպային, միջազգային դաշնագրերը ստորագրող պետութիւններուն: Չենք խօսիր Կոնֆերանսի հայութեան ծանր վիճակի մասին, նկատի առնելով որ անկա դուրս է միջազգային վերահսկողութեան շրջանակէն, բայց կը կարծենք, որ խաղաղութեան գործի պաշտպանները միջպարլամենտական ժողովի մէջ իրենց պարտքը պիտի համարեն դարձեալ մի անգամ իրենց երկիրներու պարլամենտների ուշքը դարձնելու Հայաստանի վրայ, որը 28 տարուց ի վեր կը սպասէ այն բեֆօրմներու իրագործման, որու պաշտօնական պարտաւորութիւնը յանձն առաւ Էրոպան՝ Բերլինի Կոնգրէի առջև: Եւ անելով ձեզ ներկայ դիմումը Հ. Յ. Գաշնակցութեան կողմէ, որը 16 տարիէ ի վեր անընդհատ կուր կը մղէ բռնապետութեան և նրա բէժիմի դէմ, մենք յոյս կը տածենք որ դուք, ինչպէս և Կոնֆերանսի միւս անդամները՝ ջանակից կը կանգնիք հայ ժողովրդի դատին, որը միաժամանակ արդարութեան և խաղաղութեան դատն է»:

Մեր բարեկամներու մի խումբ, աջակցուած այլ հասակներու կողմէն, յուլիս 25-ի նիստին մէջ Ժորժ Լորանի միջոցով, Վերտօնի պատգամաւոր, ներկայացուց, ոչ առանց դժարութեան, հայկական հարցը:

Ահա ևս մի արտասանած ճառը:

Ժ. Լորան — «Գիտեմ, որ ժողովի կանոնագրութիւնը հասկանալի խոհեմութեան նպատակով մը՝ կ'արգիլէ ժողովի առաջ բերել քաղաքական ներքին և այժմեական հարցերը: Բայց չեմ կարծեր այս կանոնի դէմ շարժած լինել՝ հրաւիրելով ձեր և մեր Մշտական Խորհրդին ուշադրութիւնը միջազգային մի քանի դաշնագիրներուն յայտնի անգործագրութեանը վրայ, նոյնիսկ այնպիսի դաշնագրերու, որոնք բոլոր պետութիւններու ստորագրութիւնը կը կրեն և կը կանոնաւորեն, հասարակաց շահերու համար, եւրոպական հարցերը:

«Խնդիրը յատկապէս կը վերաբերի Բերլինի Գաշնագրութեան բացայայտ տրամադրութիւններուն, որոնք օսմանեան կայսրութեան քրիստոնեայ ժողովուրդներուն երաշխաւորած են օրինաւոր բէժիմ մը, որը կարողանայ անոնց ապահովել կարգի-կանոնի, անգործութեան, և արդարութեան նազազոյն չափը, որու չգոյութեան պարագային մարդ բարբարոսութեան վիճակին մէջ կ'ապրի: Արդ ամէն ոք գիտէ, և ես այս մասին պնդելու պարտքը չեմ զգար, որ Թիւրքիոյ քրիստոնեայ ժողովուրդները որոնք միջազգային օրէնքներու առարկայ դարձած են, չեն վայելեր, ինչպէս նաև մասնաբաժան ազգաբնակչութիւնը, քաղաքակիրթ կեանքի տարրական պայմանները և յանձնած են, մասնաւորապէս հայ ժողովուրդը, ամենահոռելի կամայականութեան և ամենայոռի անապահովութեան բէժիմին: Կոյնն է Մակեդոնիոյ մէջ:

«Այս արիւնտ նահանգներու դէպքերու պատկերը չպիտի գծեմ: Դուք զանոնք կը ճանչնաք և տեղն այլ չէ: Բայց ինձ կը թւի, որ հանդիսաւոր դաշնագրերու յայտնի անգործագրութիւնը պիտի դառնայ ձեր գործունէութեան առարկայ:

«Պարտաւոր ենք պահանջելու, որ դաշնագրերը գործադրեն: Եթէ ոչ զանոնք կնքելէ ի՞նչ օգուտ: Ի՞նչ բանի կը ծառայեն մեր բոլոր ըրածները և հասարակութիւնը ի՞նչ վստահութիւն կրնայ ունենալ մեր ջանքերու վրայ: Արդ, փորձառութիւնը կ'ապացուցանէ, որ եթէ որոշ երկիրներու՝ մանաւանդ Թիւրքիոյ հետ դաշնագրերու գործադրութիւնը բռնի ոյժով չպահանջուի, անոնք կը մնան առանց գործադրութեան: Այսպէս Բելգիան և Ամերիկան օսմանեան կառավարութեան հետ այս պահուս վէճ մը ունին, որու համար չեն կարող ոչ մէկ գոհացում ստանալ: Որովհետև գիտեն որ մէկը չը կրնար իսկ միւսը չուզեր զինու զօրութեան դիմել: Այդպիսի կացութիւն մը պէտք է որ ձեր ուշադրութիւնը գրաւէ:

«Տկարներն և խաղաղասէրները զոհելու չեն: Հանդիսաւոր դաշնագրերը Բելգիայի և Ամերիկայի կ'երաշխաւորեն իր քաղաքացիները դատելու իրաւունքը, որոնք Թիւրքիոյ մէջ յանցապարտ կը նըկատուին: Արդ բելգիական հպատակ մը և ամերի-

կեանք քաղաքացի մը, հակառակ դաշնագրերու, այս պահուս մահուան դատապարտուած և բանտարկուած կը մնան և իզուր բելգիական կառավարութիւնը Թիւրքիայէն պահանջեց, որ այս հարցը ենթարկեն Լահէի ատեանին իրաւարարութեան, որուն իրաւասութեան կը պատկանի իրօք: Մեզ պատասխանեցին, որ եթէ Թիւրքիան Լահէի ժողովին մասնակցի, դաշնագիրը, որուն պիտի յանգի ժողովը, չպիտի վաւերացուի սուլթանին կողմէ, և մեր իրաւունքը, զուրկ ոյժի ներառութեամբ, կը մնայ մեռած տառ. բայց նոյնիսկ այս կարգի դժուարութիւններու վերջ տալու համար է որ Լահէի ատեանը կազմեցաւ:

Ն ա խ ա գ ա հ ը.— Չեմ կրնար թոյլ տալ յարգելի բարեկամիս, որ հակառակ մեր կանոնի, այս հարցի մասին շարունակէ խօսիլ:

Ժ. Լ օ Ր ա ն.— «Կը կարծէի որ իմ առաջարկս — միջազգային դաշնագրերու անգործագրութեան հարցը, ենթարկել մշտական խորհրդի ուսումնասիրութեան — մեր ներքին կանոնագրին բնաւ հակառակ չէ: Պարոններ դ'Էտուրնէլ դը Կոնստանտին, Ճ. Ուիլքինսի և Ու. Թ. Բրիանի հետ պատիւ ունիմ խնդրելու, որ խորհուրդը յառաջիկայ նիստի համար բարեհաճի ուսումնասիրել դաշնագրերու անգործագրութեան այդ ծանրակշիւ հարցը, մասնաւորապէս Բերլինի Գաշնագրի հարցը, որ Օսմանեան կայսրութեան բրիտանացի ժողովուրդներուն, քաղաքակրթութեան բնութիւնի հանդիսաւոր երաշխաւորութիւնը տւած էր Էւրոպայի անունով: Հայերը ինչ խնդրած են, որ մինչև հոս լսել տամ իրենց վշտի աղաղակը և օրինական բողոքը՝ անհաւասարութեան և կամայականութեան բնութիւնի դէմ, որը շարունակել կը նշանակէ բռնաբարել դաշնագիր մը, որ կը կրէ սուլթանի և բոլոր մեծ պետութիւններու ստորագրութիւնը»:

Առաջարկը միաձայն ընդունեցաւ: Խորհուրդը միջոցներ ձեռք պիտի առնէ՝ հայկական խնդիրը Լահէի ժողովին ներկայացնելու:

կախմբերը բացարձակ յարձակման պատրաստութիւններին մէջ են: Տեղական իշխանութիւնը, որ միջև այժմ բոլոր աւազակների երես տուրմ էր և առաջին պրովօկատորը, ամկարող է ձևանում՝ զսպելու յամրագմացած թուրքերին: Հեռագրովն ու օգնութիւն են խնդրում Թիֆլիսից: Սպասում են մեր և խոշոր ընդհարումներ:

Թիֆլիս, օգոստոսի 14

Թուրքերի մեր յարձակումը Շուշում տեղի ունեցաւ օգոստոսի 4-ին (մեր տոմար): Հայերը դիմադրեցին և հաւաքելով բոլոր ոյժերը՝ մերս մտան թուրքական թաղը, գրաւեցին մրանց դիրքերը՝ երկու օրայ տար կուից յետոյ: Խոշոր հարած կրելուց յետոյ՝ թուրքերը զիմադադար խմորեցին, որը հայերը ընդունեցին, դմելով հետևեալ պայմանները. ա) ակերել Գիկտամուղուրու և Գիվերագ դիրքերը. բ) արգելել թուրքական մեր խմբերի մուտքը քաղաք. գ) վարձատրել Սահակ Միրզայեանի ըմտամիքը, որը եղել էր պրովօկատիօնի առաջին գոհը. դ) քսորել Գամակի մահամգից բոլոր պրովօկատորներին: Բոլոր պայմանները ընդունեցին՝ բացի առաջինից: Սակայն մոյս գիշերմ և եթ թուրքերի կուսէր տարը, բեգերի դիկավարութեամբ, վերակսեց հրացանածգութիւնը. բայց՝ կատաղի դիմադրութիւնից յետոյ՝ կորցրին Գիկտամուղուրու դիրքը, տալով 40 սպանած: Թուրքերը, որոնք զիմադադարի միջոցին օժանդակ ոյժեր էին ստացել, օգոստոսի 5-ին դարձեալ հրացանածգութիւն սկսեցին Ադհարգա դիրքից, որը յետ էր տրւած թուրքերին՝ զմիայն Զերմեակսկու պնդումով. բայց այս անգամ յաղթեցին և մրանց դիրքը գրաւեց: Այդ դիրքի վրայ հայերը գտան մեծ քանակութեամբ վառօղ և մալթ: Թուրքերին աշողեց, մուլի շմորհիւ, փախցնել իրենց թիւղամօթը: Հայերի կորուստն է՝ 24 սպանած և 102 վիրաւոր: Թուրքերի կորուստի ամբողջութիւնը դեռ յայտնի չէ. մրանց այրած տներն թիւը 200-ից ակելի է: Թուրքերը յարձակում գործեցին Շիհկեր, Սօս և Նախիջևանի գիւղերի վրայ, բայց յետ մղեցին: Օգոստոսի 19-ին թուրքերը յարձակեցին Էմքեանդի վրայ: Երեք ժամայ կուից յետոյ՝ մրանք ստիպեցին յետ քաշել՝ խոշոր կորուստներով: Հայերից սպանած են երեք հոգի: Ժամանակաւոր խաղաղութիւն է հաստատուած:

«Դ Ր Օ Շ Ա Կ Ի» Հ Ե Ռ Ա Գ Ի Ր Ն Ե Ր

(ՈՒՂԱՐԿԻՄՍ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻՆ)

Թիֆլիս, օգոստոսի 4

Գարծեալ ընդհարում Շուշու մէջ: Այլուս են թուրքերի 200 տուն: Թուրքերի կորուստի թիւն է 100, հայերինը՝ 12: Նակերամը գրաւած է հայերի ձեռքով: Թուրքական ահազիմ խմբերը, որոնք ուզում էին յարձակել մի մասը՝ Շուշու, միւս մասը՝ շրջակայքի հայ գիւղերի վրայ, յետ մղեցին: Յուսահատութիւնը թուրքական շրջաններում մեծ է: Աղբամը դեռ ևս թուրքերի ձեռքում է, որոնք այդ կողմերում դառնում են օրէցօր ակելի յամրուգմ: Գեներալ Գոլօշչապով առ այժմ անկողմնապահ է:

Թիֆլիս, օգոստոսի 8

Դումայի լուծման լուրերի ազդեցութեամբ տակ՝ թուրք բեգերը և ալմիմիստրացիայի կասկածելի տարրերը մորից զուրկ բարձրացրին: Շուշու կողմերից եկող լուրերը անհամազօտացուցիչ են: Չանգեզուրում մահմեդական լաւագա-

Վ Ե Ր Ջ Ի Ն Լ ՈՒ Ր Ե Ր

Օգոստոս 25-ին, «Դրօշակի» խմբագրութիւնը յանուն Հ. Յ. Գաշնակցութեան, ուղարկեց Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Իտալիայի և Միացեալ-Նահանգների արտաքին գործերի մինիստրութիւններին մի դիմում՝ հայկական խնդիրը Լահէի ժողովին ներկայացնելու համար: Այդ դիմումին կցած է մի դ օ ս ս ի է, բաղկացած 14 մեծագիր երեսներէց, որ ցուցակագրուած են Թիւրքաց շայաստանում կատարուած բռնութիւնները, սկսած 1906 թ-ի յունւարի 1-ից մինչև յուլիս 1-ը:

Թիֆլիսում, կառավարութեան կարգադրութեամբ դադարեցրած են հայոց և վրաց մի քանի լրագրիչներ, և ի միջի այլոց «Ալեք»:

Օգոստոսի 25-ին Պետերբուրգում տեղի ունեցաւ մի կարեւոր տէրօր, ուղղած մինիստր-նախագահ Ստոլիպինի դէմ: Տարաբախտաբար՝ Ստոլիպին կենդանի մնաց և զոհերը եղան կողմակի անձինք: Տէրօրի կազմողն է սօց-յեղափոխականների մարտական խումբը:

Օ Ս Մ Ա Ն Ե Ա Ն Ի Ա Ն Կ Ի Գ Ր Ա Ի Մ Ա Ն Տ Ա Ս Ն Ա Մ Ե Ա Կ Ի Ն

(1896—1906)

I

ԲԱԲԿԷՆ ՍԻՒՆԻ

Նւեր գոհերի յիշատակին

Նա է, Բաբկէնը, քիչ խօսող, շատ կատարող: Պօլիս է ապրում, բայց ոչինչ պօլսական. ո՛չ սեթեթե շարժումներ ու ձևեր և ո՛չ շողորթ խօսքեր: Գաւառացի է նա, բառի բուն նշանակութեամբ—պարզ որպէս գեղջկական բարբը, համեստ որպէս գիւղական անշուք կեանքը:

Խոշոր աչքերը համակրանք ու վստահութիւն են ներշնչում. նրանց մէջ կարգացում էր իր ամբողջ հոգու ոյժը—խելք, գործ և յանդգնութիւն: Նա անում է այն, ինչ խելքն է թելագրում, յանդուգն է այնտեղ, ուր գործն է պահանջում: Նա ուրիշին չի ենթարկում, կատարում է ինչ որ լաւ է իր կարծիքով: Ոչ դիւ խնդրել չի սիրում՝ ամեն ինչ իր ձեռքով է կարգադրում:

Գործից դուրս նա մի անհոգ թռչնիկ է—միշտ ժըպիտը շրթունքին, երգի յանգերը բերնին: Տանը, բերայի մի խիտ փողոցում, եթէ զբաղմունք չունի, նրստում է իր լուսամուտի գոգում և ոտքերը փողոցի կողմ կախած՝ չարածձի երեխայի պէս երգում: Շատ անգամ են գիշերապահները տեսնում նրան այդ դիրքում և արդէն վարժւել են լսել նրա երգը: Իր սովորական երգն է «Գալուորիկցի կտրիչ մ'եմ խորդ»: Այդ երգը, իհարկէ, արգելած է Պօլսում, բայց շքրջապատը—հայ, թուրք—այնքան էին լսել նրանից միւսնոյն երգը, որ սովորական է դարձել... Բաբկէնին «լաւ» են ճանաչում ամենքը. նա մի «անմեղ» ու մշտազլարթ երիտասարդ է բոլորի համար: Իսկ մշտածիծաղ մարդիկ Պօլսում չեն հետաքրքրում ոստիկանութեան ագէնտներին...

1906 թիւն է՝ ամառը: Երեկոյեան մօտ ժամը 9-ին Գալաթայի նեղ ու մութ փողոցներից մէկում կանգնած է Բաբկէնը. խոշոր ու սև աչքերը չուած դէպի աջ տանող փողոցը՝ անհամբեր սպասում է: Նա դիտմամբ է կանգնել այնպիսի փողոցում, ուր վխտում են լրտեսներ ու ոստիկաններ: Ասակածելի մարդը այդ թաղից խոյս է տալիս, ինչպէս վարակած տեղից նրա արտաքինն ևս կասկածելի ոչինչ չունի: Ընդհակառակը՝ նա հաւատ է ներշնչում ամեն մի մանրախոյզ լրտեսի: Չէ՞ որ նա էլ նրանց պէս գլխին մի մեծ ու լայն ֆէս ունի, որ իջնում է մինչև աչքերը, իսկ

հագուստը՝ անխնամ ու թափթփած, կարծես հագին չը լինի, այլ քաշ ընկած, Պօլսի լրտեսներին յատուկ ձևը, որ այնչափ ճարպիկ կերպով Բաբկէնը իւրացրել իր ձևն է շինել: Նա տարիներով այդպէս է շրջել Պօլսի թաղերում ամենավտանգաւոր գործերի մէջ և ոչ մի տեղ էլ չեն հարցրել թէ ով է կամ ուր է գնում: Նա ջերմեռանդ հաւատ ու վստահութիւն ունի իր արտաքինի վրայ և դրանով ել ու մուտք ունի ամեն ծակ ու ծուկ:

... Նրա համբերութիւնը հասնելու վրայ էր. ժամագրութեան վայրկեանն անցնում էր: Բայց հաս հեռուից երևաց ծանօթ ընկերը, որ հետն ունէր իր ըսպասած նորեկին: Ուղեկիցը նորեկի ականջին կամացուկ յայտնեց, որ Բաբկէնը անկիւնում կանգնողն է, որին չը պէտք է մօտենալ, այլ հետևել հեռուից: Ասաց և ինքը յետ դարձաւ. Բաբկէնը իր անհոգ բայլածքով, առաջ անցաւ մենակ՝ տեղ-տեղ շւաքնելով, տեղ-տեղ ինչ որ թիւրքերէն երգ փնթփնթալով: Արջապէս Բաբկէնը մտաւ մի տուն, բարձրացաւ երկրորդ յարկը և դռան առջև սպասեց: Նորեկը նրա ետևից հասաւ: Այդտեղ միայն Բաբկէնը բռնեց նորեկի ձեռքը և ծիծաղելով ասաց. «Մեր երկրին օրէնքն է այս. բաւական ժամանակ ետևէն քայլեցնելէ վերջն է, որ կը զիջանինք բարեւել նորեկ մը», և ապա աւելացրեց «ինչ որ ասեմ տանտիկնոջ, դու ոչինչ մի խօսիւր, միայն ծիծաղիւր»:

Գուռը բացում է: Մի խոշոր կին է դիմաւորողը: —Քեզ մի լաւ տնւոր եմ բերել, էլլէն տուտու, ասաց Բաբկէնը թիւրքերէն:

—Շատ շնորհակալ եմ, էֆէնդի:

—Պօլիսը չը տեսած մարդ է, ուզում է մի քիչ զբօսնել, ասում է նա և նորեկի երեսին նայում. վերջինը միամիտօրէն ծիծաղում է:

Նորեկը ապահով տեղ ունի, ո՛վ կարող է մտածել, թէ նա մի դաւադիր է թիւրք կառավարութեան դէմ: Նրան յանձնարարողը Բաբկէնն է. իսկ Բաբկէնը վրստահելի տղայ է: Եւ այդպէս քանի օտարներ կային Պօլսում, որոնց տեղը միայն Բաբկէնը գիտէր և որոնց նա էր յանձնարարել տանտերերին: Բոլորն էլ ապահով էին:

Ամբողջ օրը Բաբկէնը ոտքի վրայ է: Նա միւսնոյն օրը և՛ Բերս է, և՛ Գալատա, և՛ Ստամբուլ, և՛ Սամաթիա, և՛ Սփիւղար: Նա տեսնում է թէ ուումբեր ձուլող վարպետին, թէ կառապանին և մակուկավարին՝ ձուլած ուումբերը Բոսֆորի մի ափից միւսը փոխադրելու, թէ արտասահմանից գինամիտ ու պայթուցիկներ բերող ճամբորդին՝ նրա մօտ եղած նիւթերը ստանալու, թէ՛ հարկաւոր եղած ընկերներին՝ նրանց անհրաժեշտ գգուշութիւններն ու հրահանգները տալու: Նա փողոցում համարեա ոչ ոքի հետ չէ տեսնում. այցելում է ամենքին, որոնց պէտք է տեսնել: Իսկ եթէ բան է, փողոցում ապտահում է մէկն ու մէկին, նա

ունի իր որոշ նշանները. որոնցով պարզ հասկացնում է, թե ուր իրեն սպասել: Նրա ձեռքի մի շարժումը յայտնում է ընկերին, թե ետից եկողը լրտես է, պետք է զգուշանալ: Նա ճանաչում է համարեա բոլոր լրտեսներին:

Օգոստոսի 4-ին կիրակի օրը վերջին ժողովն է— ծրագրելու Օսմանեան բանկի գրաւումը: Ժողովը Բերայի մի անկիւնումն է, մի պառաւ աղջկայ տանը, որ իր ամբողջ շինութիւն գրել է յեղափոխականների տրամագրութեան տակ: Նա շատ երջանիկ է զգում իրեն, որ մասնակցում է այդ խորհրդաւոր ժողովին և պատրաստակունութիւն յայտնում իր տանն ընդունել ամեն բան, ինչ հարկաւոր է գործի յաջողութեան համար: Այնտեղ է և մի ուրիշ օրիորդ: Մնացածը տրամարդիկ են: Բոլորը միասին 13 հոգի:

Առաջարկած ծրագիրն ընդունում է միաձայն: Բանկը պիտի գրաււի օգոստոս 19-ին՝ սուլթանի գահակալութեան օրը: Բարեկէնի ուրախութեանը չափ չը կայ:—Յեղափոխական մարտախումբը պէտք է տիրանայ դրամատանը և պիտի ներկայացնէ սուլթանի և Եւրոպայի ներկայացուցիչներին կարեւոր պահանջներ:

Գործը պահանջում է լինել յանդուգն. Բարեկէնը աւելի քան յանդուգն է ընկերներով: Եւ գալիս են ամեն օր նոր-նոր մարդիկ այդ հռչակաւոր տունը, իրենց բեռներով միասին: Ռուսներ են գրանք: Մէկ-երկու օրից՝ տունը ներկայացնում էր մի շտեմարան զանազան մեծութեան ուսուցիչի և պայթուցիկ նիւթերի: Աշխատանքը եռում է այնտեղ: Երիտասարդներ, օրիորդներ լցնում են ուսմբերը և դարսում մի կողմ:

Բարեկէնը միշտ արթուն՝ հսկում է եկող գնացողին, կամ վաղում, մոռացած մի կարգադրութեան ետեւից: Երբեմն էլ յոգնած ու շնչասպառ ներս մտնում ուսմբի շտեմարանը և ձեռքն առնելով երկու մեծ ուսմբերից մէկը, որոնց վրայ ոսկետառ ձուլած քով կարգացում են «Է. Յ. Գաշակցութիւն» ոգևորած սուտ է: «Ա՛հ, եթէ ամիկա կարելի ըլլար մինչև երկրորդ հասցնել ես գիտէի, թե ինչպէս պէտք է սուլթանը խօսքի բերել...»

Աշխատանքը առաջ է տարւում չը տեսնած եռանդով: Ռուսները շտապով փոխադրում են որոշած դիրքերը: Ամեն ինչ պատրաստ է բանկի մօտիկ մի հիմնարկութեան մէջ: Իսկ անձնուրաց յեղափոխականներ բանկը գրաւելու համար—որչափ կ'ուզէք: «Բարեկէնը բոլորը կարգադրած է, հոգ մի՛ ընէք»,—ասում են ամենքը:

Յանկարծ լուրը եկաւ, որ շնչակեանները որոշել են կիրակի օգոստոս 18-ին, պատարագի ժամանակ մայր եկեղեցում սպանել պատրիարքական տեղապահ Բարդողիմէոս եպիսկոպոսին: Լուրը կայծակահար արեց բոլորին: Մի Բարդողիմէոսի պատճառով ամբողջ գործը վտանգել տալ... Իսկոյն բանակցութիւն սկսեց շնչակեանների հետ, որ յետաձգեն: Բայց նրանք պնդում են: Բարեկէնը բուն չունի: Այդքան աշխատանք ու պատրաստութիւն ձեռքից բաց թողնել—անկարելի է: Անմիջապէս արտակարգ ժողով գումարեց օգոստոս 11-ին, կիրակի երեկոյեան: Բարեկէնը պնդում է, որ բանկի գրաւումը լինի անպատճառ օգոստոս 18-ից

առաջ: «Սպասելու կարիք չը կայ, մարդիկ որչափ ուզէք, պատրաստ են, ուսմբերը բոլորն էլ տեղաւորած են դիրքերում»: Ժողովը որոշում է բանկը գրաւել չորեքշաբթի, օգոստոսի 14-ին կէսօրին, թիւքական ժամը 6-ին:

Չորեքշաբթի է: Ամեն մարդ իր դիրքումն է: Բանկի մօտ գանկող կրթական հիմնարկութեան մէջ, ուր առաջուց մթերւած են ուսմբերն ու պայթուցիկները, ժողոված է մասնակցողների խումբը: Ամեն մէկն ունի ձեռքին երկու ուսմբ և մի ատրճանակ: Աւելորդ ուսմբերն ու պայթուցիկը տեղաւորած են տոպրակներում ու պայտակներում: Ժամը 6-ն է: Սրտերը տրոփում են: «Վերջին համայն, տղերք», ձայն է տալիս Բարեկէնը: Բոլորը վերջին համայն են տալիս իրար: Խորհրդաւոր ժամ է:

«Պարօլը» Ա զ ա տ ու լ թ իւ ն բառն է կրկին յիշեցրեց Բարեկէնը: Երկու ուսմբ ընկերների պատուիրւած էր բանկը մտնելուն պէս՝ դռան երկու կողմը կանգնել «Ազատութիւն» կանչողին ներս առնել, հակառակ պարագային՝ գնդակահար անել տեղն ու տեղը: Եւ շարժում են շտապ: Ատրճանակի առաջին զընդակներից ընկնում են բանկի դռան պահպանները: Դուռը մերոնց ձեռքն է: Ետեւից եկողները «ազատութիւն» են գոչում և ներս անցնում: Ներսը պայթող ուսմբերն արդէն սարսափահար են արել հարկաւոր պաշտօնեաներին: Բարեկէնը վերջապահ էր. նա ամենից ուշ պիտի մտնէր, որպէս զի ընկերներից մէկն ու մէկը դուրսը չը մնայ: Մէկին նա սպասում էր որ դեռ չը կար. մի անգամ ևս նայեց ու վազեց դէպի դուռը:

Աղմուկ, իրարանցում ամեն կողմ: Բանկին կպած Բեթիի հիմնարկութեան պահպան զինուորները շփոթւած, գլուխները կորցրել էին և չը գիտէին ուր վազեն, ում օգնեն կամ ում դէմ կուեն: Մի զինուոր միայն, որ այդ միջոցին բանկի շինութեան անկիւնումն էր, նկատում է, որ աղմուկ բարձրացնողները մի խումբ մարդիկ են, որոնք շտապ ներս են մտնում բանկը առանց հրամանի, ինստիլկտաբար՝ հրացանը պարզեց դէպի բանկի դուռը և պարպեց վերջին մտնողի վրայ: Բարեկէնն էր նա: «Ազատութիւն» բառը կիսատ մնաց բերանում: Գնդակը մէջքից անցաւ և գլորեց Բարեկէնին բանկի շէմքում: Մահացող հերոսի ձեռքի երկու ուսմբերն էլ ընկնելիս այնպիսի մի խլացուցիչ պայթուցիկ գողգոցին, որ փողոցի բազմութիւնը, Բեթիի բոլոր պահպան զինուորները սարսափած՝ դէպի երկրորդական փողոցները փախան: Այդ չը չը համարձակւեց մօտենալ բանկին մինչև որ ներսի տղերքը յաջողեցին դռները գոցել և բանկի տէրը դառնալ:

Ընկաւ Բարեկէնը, բայց անկումով իսկ ասպնովեց բանկի գրաւումը: Նա իր նպատակին հասած էր: Բոսորագոյն արեւը լճացած էր նրա դիակի շուրջը. նրա յուշարկաւորութեան պատկն էր դա, որ այնչափ խոշոր շրջանակով պատել էր ուրից պատառոտած նրա մարմինը: Նա գնաց մեռնելու վճռով— «Գուցէ Բարեկէնի վերջին նամակն ըլլայ» գրում էր նա մի օր առաջ իր բարեկամին: Իսկ որ վերջինն եղաւ: Եւ նա մեռաւ հերոսի մահով:

Օգոստոսի 15-ն է, Բանկի գրաւման յաջորդ օրը: Բանկի մէջ և դռան մօտ ընկած դիակները խիստ հետաքրքրութեան առարկայ դարձան թիւրք ոստիկանութեան համար: Կառավարութիւնն ուզում էր հասկանալ, թէ ինչ մարդիկ են այդ յանդուգն ձեռնարկի իրագործողները: Զափթիէ նազըրը անձամբ հսկում էր կատարող քննութեան գործին: Միւս դիակները բանկի մէջն էին գտնւած, բնական է, որ դաւադիրներն էին, իսկ Բաբկէնինը դուրսն է եղել դռան առաջ: Քննութիւնը պարզեց, որ ուսմբըրը պայթել են իր մօտ, հէնց իր ձեռքերում, բայց ինչպէս է եղել, որ դուրսն է մնացել: Գաղտնիքը պարզելու համար, կանչւեցան քաղաքի բոլոր յայտնի լրտեսները: Մի լրտես, որ լաւ գիտէր Բաբկէնին, տեսնելուն պէս ճանաչեց և գոչեց՝ ցաւակցաբար «վայ, խային էրմէնիէր, շու գաւալլուի դա էօղդիւրմիւշէր, նէ գարարըզ չօճուզ իդի»: Լրտեսը կարծում էր թէ Բաբկէնը թիւրք է և սպանւած հայ յեղափոխականների ձեռքով: Զափթիէ Նազըրը տեսնելով, որ լրտեսը ճանաչում է դիակի տիրոջը և նրան թուրքի տեղ ընդունում, կատաղութիւնից գոռաց. «Կորիր աչքիցս. խայինը դո՛ւ ես և քեզ նման զուր ամսական ստացողները, որոնք մարդկանց ճանաչելուց, հետները յարաբերութիւն ունենալուց յետոյ էլ չեն կարողանում տարբերել գեաւուրը թիւրքից: Չեզ պէս լրտեսների շնորհիւ դեռ շատ փորձանքներ կը գան մեր իսլամի գլխին»:

Բաբկէնի ով լինելը չը հաստատուեցաւ: Միայն հայ լինելը հաստատ էր և այդ պատճառով միւս դիակների հետ յանձնուեց հայ հոգևորականութեան, որը նրան էլ բոլոր զօհերի հետ թաղեց հասարակաց գերեզմանատանը:

...Մարմարէ կամ բրօնզէ արձանը չը զարդարեց նրա շիրիմը, որի տեղն անգամ անյայտ մնաց: Բայց գաղափարը, որին նա զօհ գնաց հերոսաբար, մնում է անջինջ ընկերների սրտում՝ իբրև մշտական յարգանք նրա յիշատակին և նրա անյայտ գերեզմանին...

Այդ գաղափար—արձանը մշտական հնօցն է ոգևորութեան, աղաղակող կօչ՝ դէպի կուր, դէպի ազատութիւն, դէպի լոյս:

ՅՈՐԴՈՐՆԵՐ ԵՒ ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐ ՀԱՅԳՈՒԿՆԵՐՈՒՆ

IV

ԽՈՒՄԲԵՐՈՒ ԹԻՒԷ ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ.—Սահմանէն ներս մտնող օժանդակ խուժբերու անդամներու թիւը պէտք է ըլլայ 35, 55, 75, 95: Երեսուներեք հինգը նազագոյն թիւն է, որմէ պակաս պէտք չէ ուղարկել, որովհետև ճանապարհներու վրայ գտնւած թշնամին բաւական ուժեղ է: Եթէ խուժբը քիչ թուով ըլլայ—շատ դիրքեր չի կրնար բռնել, իր բռնելիք դիրքերը գատարկ կը մնան՝ որոնք թշնամին կը բռնէ: Եթէ զինւորները իրարմէ հեռու դիրք բռնեն՝ կարող է թշնամին մէջերը մտնել և անջատել. եթէ իրարմէ հեռու ըլլան՝ չեն կրնար յարաբերութիւն պահել մէկ մէկու հետ և իրարու ըրածը չեն հասկնար: Եթէ տաս հոգինոց խուժբ մը պիտի շրջուի՝ աւելի լաւ է երբէք

չի, շրջել: Օժանդակ խուժբերը պէտք է ճամբայ հանել այն ժամանակ՝ երբ գիշերները երկար են և լուսընկայ:

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ.—Երբ որեւիցէ վայր մը խուժբ պիտի ուղարկուի, Զինւորական Խորհուրդը նախօրօք պէտք է այդ խմբի ռազմամթերքը պատրաստէ: Յետոյ նայելով իր մօտն եղած զինւորական ցուցակներուն՝ խմբի համար ընտրէ այնպիսի զինւորներ, որոնք գնալիք ճամբաներուն վրայ գտնուող գիւղերէն կամ քաղաքներէն ըլլան: Երկիր մտնելէն 15-20 օր առաջ՝ պէտք է կանչել այդ զինւորները և ցրել սահմանագլխի այն հայ գիւղերը՝ որոնք անցնելիք ճամբուն վրայ են: Այդ մէկ քանի օրուան ընթացքին մէջ զինւորները միշտ քալելու փորձեր պիտի ընեն: Առհասարակ քալելու անկարող մարդիկ պէտք չէ գտնուին այս կեսնքին մէջ, որովհետև անոնք ոչ միայն օգտակար չեն կրնար ըլլալ, այլ իրենց ընկերներուն այ ֆլաս կը պատճառեն: Խմբապետը պարտաւոր է այդ մէկ քանի օրուան մէջ մէկ-մէկ կանչել զինւորները և իմանալ անոնց հրացանի վարժութիւնները: Եթէ պակասութիւն կայ՝ անհրաժեշտ է լրացնել:

ՍՊԱՆԱԶԻՆՈՒՄ.—Իւրաքանչիւր զինւոր պէտք է ունենայ լաւ հրացան մը՝ առանց որևէ պակասի: Զինւորներ, լաւ ուղարկութիւն դարձուցէք հրացանի պակասութեան վրայ. եթէ անոր որեւիցէ մասը պակաս է կամ վատ՝ չառնէք: Չեր խմբապետէն լաւ հրացան պահանջեցէք. եթէ լաւը չի տաւ՝ եղածը մի՛ առնէք ու մի՛ երթաք:

Իսկ խմբապետը պարտաւոր է զինւորներուն անթերի, լաւ հրացան տալ: Առանց զինւորներու, դո՛ւն, խմբապետ, ոչ մէկ ուժ չես կազմեր և պէտք է անոնց կեանքը շատ ու շատ բարձր գնահատես: Եթէ հրացանը վատ է, զինւորը ձեռքերը ծալած՝ պիտի նստի կողքիդ. հապա ո՞վ կուի:

Իւրաքանչիւր զինւոր պէտք է ունենայ տասն հարուածեան ատրձանակ մը լաւ տեսակէն, հրացանի փամփուշտ՝ 300—350 հատ, իսկ ատրձանակի փամփուշտ՝ 100 հատ: Աւելի պէտք չէ տալ, եթէ զինւորները պահանջեն իսկ: Բոլոր փամփուշտները պէտք է մաքրել և մէկ-մէկ փորձել հրացանի մէջ, որ ետքը փորձաք մը չի պատահի:

ԶԳՈՒՇՈՒԹԻՒՆ.—Մինակ Զինւորական Խորհուրդը խմբապետն ու տասնապետները և վէլէտները պէտք է գիտնան թէ խուժբը ո՞ր գծով պիտի սահմանն անցնի: Պէտք է վէլէտներուն խիստ պատուիրել որ, այս կէտը ոչ որի չի յայտնեն, որպէսզի լուրը չի տարածայնուի: Տաճիկ կառավարութեան սահմանագլուխը գտնւած հիւպատոսները լրտեսներ ունին, որոնք իմանալուն պէս լուր կուտան սահմանապահ տաճիկ զօրքերուն և ասոնք ալ պէտք եղած միջոցները ձեռք կ'առնեն, որ խուժբին առաջքը կտրեն: Եւ եթէ առաջին գիշերը չի պատահեն իսկ, ցորեկը ձեր հետքերը կը գտնեն և լուր կուտան աւելի ներսը: Եթէ մօտակայ սարն էք ապաստանած կամ գիւղը կարող են գտնել և կամ կուի ստիպել:

ՀԱՐԺԻԵԼՈՒ ԿՍՐԳԸ.—Խուճրի առջևէն 30 կամ 50 քայլ առաջ պէտք է բաւեն վէլէտ մը և երեք ճարպիկ զինւոր: Ասոնց և խմբին միջև պէտք է քալին երկու զինւոր: Այս երկու զինւորին ետևէն քալելու է խմբապետը վէլէտի մը հետ՝ խուճրին առջև ընկած: Խմբապետի օգնականն ու տասնապետ մը՝ ուրիշ վէլէտի մը հետ՝ պէտք է կազմեն խուճրին վերջնապահ մասը. ասոնց պարտականութիւնն է քալեցնել զինւորները, չի թողուլ որ անջատւին իրարմէ: Խմբապետը պարտական է որոշ չափով արագ քալեցնել խուճրը, որպէսզի արշալուսին չի մնան և ճամբորդի չի հանդիպին: Երկու տասնապետ պէտք է երթան խուճրի կողքերէն: Զինւորներն իրարու հետ պէտք չէ խօսին, ոտքերով ձայն չպէտք է հանեն, առանց հրամանի սիկար չի ծխեն: Զորիով ռազմավթերը միշտ պէտք է երթայ վերջին տասնեակի հետ:

ԱՌԱՅԻՆ ԴԻՊԹ.—Եթէ ուէ դէպք պատահի, խմբապետին հետ գտնուած տասնեակը պէտք է կուի իր վէլէտին հետ: Վերջին տասնեակները կրակելու իրաւունք չունին: Երբ առջևէն գնացող խուճրը կրակ բացաւ, ետևէն եկողները իրաւունք չունին կրակելու, հակառակ պարագային կարող են ընկերներ սպաննել: Խմբապետի օգնականը՝ բովը գտնուած վէլէտին հետ անցնելու է խուճրին առաջը և շարունակելու է ճանապարհը: Հեռանալով 100—150 քայլ՝ եթէ քարեր կան՝ դիրք բռնելու է խմբով. իսկ եթէ քար չի կայ, դուրան է, պէտք է զինւորները ցրուած պահակցնել կողքի վրայ: Գիշերայ կուիներն առ հասարակ երկու-երեք զալպէն աւելի չեն ըլլար: Խմբապետն իր բով եղած տասնեակով նստել կուելու չէ, այլ առգոլթեամբ խոյս տալու է թշնամիէն: Երբ բաւական հեռացաւ՝ սուլելու է որոշեալ սուլոցով, որուն պէտք է պատասխանեն ընկերները: Այնուհետև նորէն կը միանան և առաջայ կաղմով կը շարունակեն ճամբան:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ

ԹԻՒՐԷ ԱԶԱՏԱԽՈՅՆԵՐՈՒ ԿՈՉԸ

(Թխրեհէն ձեռագրէ)

Օ ս մ ա ն ց ի ն ե ր ,

«Օտմանցիութիւն» — նւերական և յարգելի անուն: Այս անան տակ մենք կը նկատենք մեր բոլոր հայրենակիցները, թիւրք, արաբ, քիւրդ, ալպանացի, յոյն, հայ, բուլղար և այլ ցեղերէ բաղկացած մեր համաքաղաքացիները՝ իրարու համերաշխութեան և միութեան ձեռք կարկառած: Օտմանցիութեան դրօշակի տակ վեց հարիւր տարի ապրեցանք և դեռևս պիտի ապրինք:— Բայց ապրի՛ւ... Սիրելի հայրենակիցներ, ի՞նչպէս ապրեցանք և ի՞նչպէս պիտի ապրինք:

Մարդու համար կեանքի նպատակը՝ ազատութեամբ ապրիլն է: Ազատութեամբ ապրին ալ ուրիշի յարձակումէն ապահով մարդկային հնարաւոր երջանկութիւնը ձեռք անցնելով ապրին է: Քանի այս այսպէս է, շատ ցաւալի պիտի լինի մինչև այժմ մեր ինչպէս ապրած լինելը այստեղ պարզել մանաւանդ վերջին երեսուն տարիներ...:

Այս, վերջին երեսուն տարիներ, առանց երջանիկ վայրկեանի մը բացառութեան, դժբախտութեան շարք մը եղած է: Ամբողջ երեսուն տարիներ աւազակներու խուճրի մը ձեռք գերի, անզօր և ընկճուած ենք: Ո՛ւր է ազատութիւն,

ո՛ւր է մարդկային հնարաւոր երջանկութիւն: Մեր նւերական հայրենիքը՝ դարձած է անարգ ու ոտնակոխ:

Կառավարութիւններ, քաղաքակրթուած կառավարութիւններ, որոնք միմիայն աղատութիւնը և մարդկային երջանկութիւնը ապահովելու, խողարութիւնը պահպանելու և արդարութիւնը բաշխելու համար հաստատուած և հիմնաւորուած են. չը դիտենք ինչու մենք, օսմանցիներս, ներկայի ամենանախնական (պրիմիտիւ) ամենամոլորութ բռնաւոր կառավարութեան հարստահարութեան և կեղեքման տակ այսպէս ստորակ և ընկճուած կը մնանք:

Այս անգամ թ կառավարութիւնը, միևնոյն հայրենիքի զաւակները, տարբեր... բայց իրարու եղբայր ցեղերը, իրարու ձեռքով կրտորել կուտայ: Եւ չը բաւականացած անոնք իրարու թշնամի դարձնելով, անոնց կեանքն ու երջանկութիւնը վտանգի տակ ձգելով բանտերն և արտորակները հայրենիքի ամենամոլորութ զաւակներով կը լեցնէ: Բոլոր սարսափելի շարիքները, տնակործան աղէտները մինչև վերջին ծայրը մղելով՝ հայրենիքը դէպի կործանում կը գահաՎիժէ: Հայրը իր զաւակէն, զաւակը իր եղբորմէն. եղբայրը իր քոյրէն վտաս չէ և ոչ մէկը բռնակալութեան անգուլթ ձիրանէն չէ կարող ազատուիլ: Երկու բարեկամ չեն կրնար գլուխ գլխի տուած խօսակցիլ: Երեք կամ հինգ ընկեր չեն կարող իրարու մօտ հաւաքել: Վաճառականութիւնը, արհեստ, երկրագործութիւն — ընկերական անգորութեան անհրաժեշտ գործօնները — կաշկանդուած գերած են: Ամենուրեք բանտեր, արտորակներ, մահեր:

Եւ դեռ մեր կողմէն ոչ մի վերափոխում, ցաւու ոչ մի ճիշ: Արեօք ինչու՞: Ա՛հ. ծածկելէ ի՞նչ օգուտ, ապիկարներ ենք, աղէտներ ենք, չենք հասկնար թէ ի՞նչ ըսել է ապրիլը՝ չենք գնահատեր, որ կեանքի նպատակը աղատութեամբ ապրին է:

Սակայն այս ապիկարութիւնը, այս տգիտութիւնը չէ կարող այսպէս շարունակել և չը պէտք է շարունակէ: Եթէ շարունակէ՝ ստիպուած ենք աւելի դառն, ամենադառն ըստրիկութեան — Օտարի դերութեան — պատրաստել:

Ապա ուրեմն ներկայ ապիկար ու ընկճուած վիճակէն ազատելու համար ի՞նչ ընելու ենք: Ասիկ ազատելու համար ամենաազգու և միակ միջոցն է բռնակալ կառավարութիւնը տապալել և սահմանադրութիւնն ու արդարութիւնը վերականգնել և ապահովել: Բայց անտիրտ կառավարութիւնը այս միջոցին դէմ՝ միշտ արթուն գեռ շատ ուժեղ և միանգամայն անգութ է: Եւ օսմանցիները ընդարձակ կայսրութեան մէջ ցրուած լինելով՝ ընդհանուր շարժում մը առաջ բերել հսկող թշնամիի մը առջև առայժմ գրեթէ անհնարին է:

Ուրեմն ինչ պէտք է ընել: Մեզ կը մնայ կատէժօնիցեաց և երգրուցոց օրինակին հետևել: Գաստէժօնիցիներ իրենց ստոր վալին Ինիսը, որ նախ թի առևտուրի շահագործումէն անգամ իր ձեռքը անցուցած էր — վաճառեցին, վախկոտ դժմանտանին շանացիին. տէֆտերտարն և մեթթուպճին արհամարհեցին. հեռագրատունը գրուելով ուղղակի Երբէրդի կեդրոնին պօռացին. Իրենց ցաւերն, իրենց կրած զրկանքները ամենաազգու և առնական կերպով յայտնեցին:

Երբէրդ բոլոր շարիքներու աղբիւրը. այն անգութ թագապիւրը, այս աղաղակին, այս հաւաքական և առնական ճիշի առաջ՝ անմիջապէս մարդասեր, ողորմած և զլծատեր արհամա: Իսիսյն հեռագրին դուրսը գալով աւետեց, որ Ինիսը պաշտօնանկ ըրած է, թէ Բողովրդի վիճակով անձամբ պիտի դեպուի, թէ անոնց անգորութիւնն և հանգստութիւնը պիտի ապահովէ:

Յետոյ երգրուցիք... Գաստէժօնիցիներէն առած դատով բայց աւելի պարզ, աւելի առնական ժեստով իրենց ստոր վալին վաճառեցին. Երբէրդ ասիկա ևս արձակելու ստիպուցաւ: Առնուած վալին, որ դէպի Կ. Պօլիս ճամբայ ընկած մինչև Տրապիզոն հասած էր — Երբէրդը յիմարաբար կարծեց, թէ Բողովրդի վերափոխումը խողարած լինելով հետևաբար իրարելի է վաճառու վալին ետ դարձնել և իր պաշտօնին մէջ վերահաստատուել բան մը, սի ամբողջ շարիքներու մէջ իր մեղսակցութիւնը պարզօրէն պիտի ապացու-

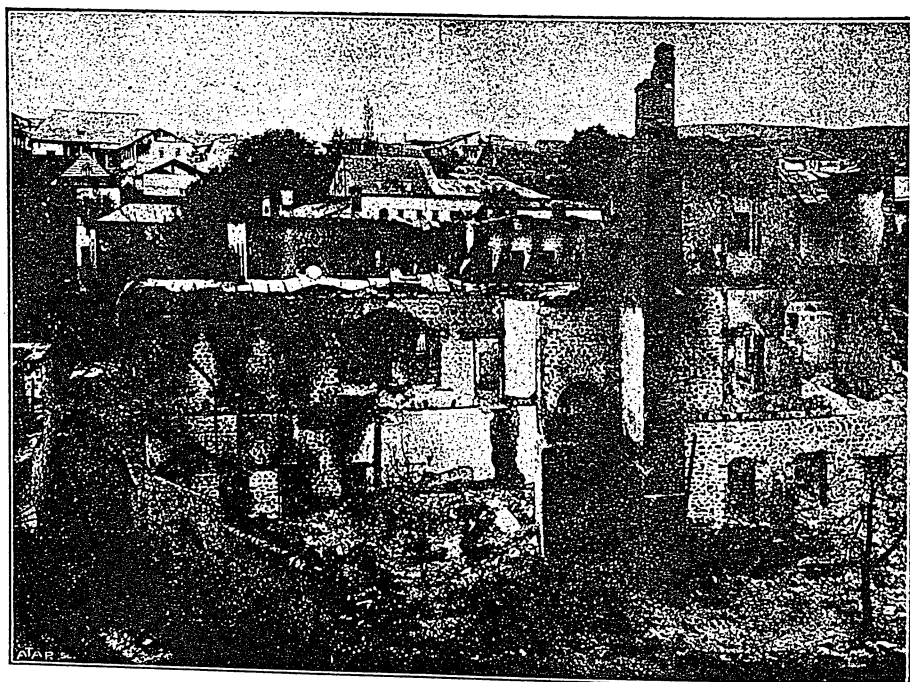

ՅԱՐԱԿԱՆ ԾԱՀԱՏԱԿՈՒ- ՇՈՒՇՈՒ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄ.

(1905 թգուստոս)

Շուշու հայոց Թաղի հրդեհը—ընդհանուր պատկերը.

Շուշու հրդեհը—ղազանչեցոց եկեղեցու փողոցը.

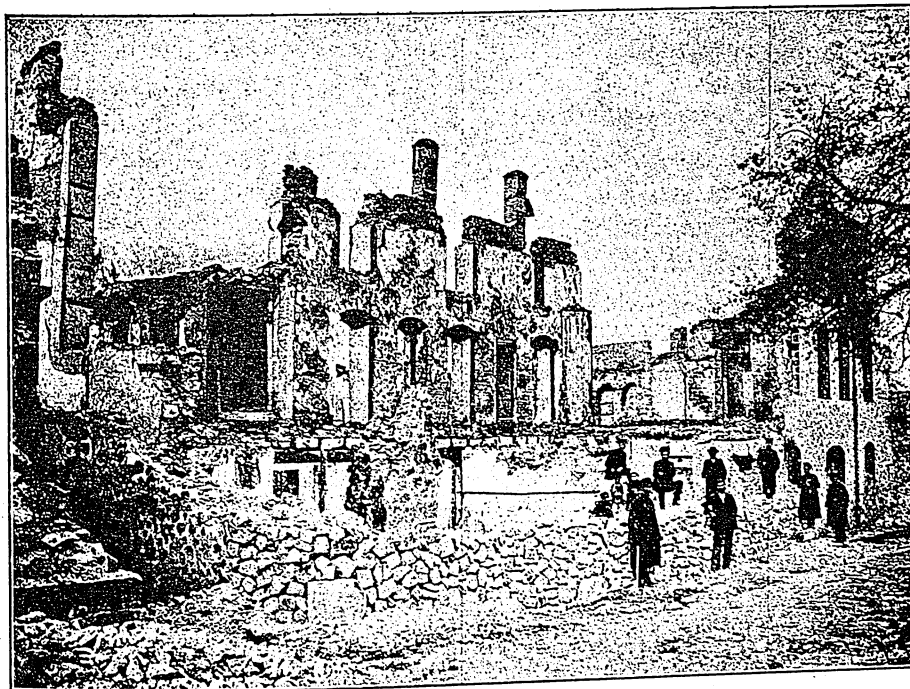
Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր Ի Կ Ա Թ Ա Ղ Ը

Ն Ե Ր Ի Տ Ա Ր Ե Կ Ա Ր Ձ Ի Ն

1906 թ. (ս. 1000)

Շուշու հրդեհը—հայոց բազարի շուքը:

Շուշու հրդեհը.—Իսանդամիրենանի Ռատրոնի շէնքը:

ցանկեր: Սակայն ժողովուրդը այս լուրը ստանալուն պէս՝ աւելի ազդու և բուռն բողոքով անգամ մ' ևս էրզրում սաք չը կոխելու պայմանով վալին հեռացուց:

Պարզ է որ Գ ա ս ս է մ օ ն ի և էրզրում բառերը անգութ սուլթան Համիդի գանակին մէջ հրդեհած՝ գինը կ'անհանգստացնեն, կ'անգորացնեն և կ'ընկճեն. բայց երկու կ'իլայէթի ժողովուրդը այժմ ամեն պարագայի մէջ մի քիչ աւելի հանգիստ ըլլալու է, որովհետեւ մի քիչ աւելի ազատ է և հետզհետեւ աւելի հանգիստ, աւելի երջանիկ ըլլալու վերապահած: Ամենամեծութ վալի մը անգամ պէտք է լըջընէ մտածէ այս տեսակ ժողովրդի մէջ նոր ստորութիւն մը գործելու համար. պէտք է դողայ և եթէ համարձակէ շատ բնական է որ իր արժանի պատիժը շուտով գանայ: Ըսել է որ այսօր Գաստէմանիի և Էրզրումի մէջ ժողովուրդը թէև մասամբ՝ բայց և այնպէս ազդող է, իսկ կառավարութիւնը ենթակայ, ազգաբնակչութիւնը տեր, իսկ կառավարութիւնը հնազանդող:

Կեցցե՛ն Գաստէմանիցիներ,
Կեցցե՛ն Էրզրումցիներ:

Այս երկու վայրերու՝ իրենց իրաւունքներու պաշտպանութեանը համար բռնած ընթացքը, որևէ քաղաքական նպատակէն զուրկ, բայց իրենց շահերու վրայ հիմնած յաղթանակ մըն է՝ բռնակալ կառավարութեան դէմ: Ինչ որ ալ լինի, դէպի նպատակը տանող ամեն մի միջոցը մենք օրինաւոր և յարգելի կը գտնենք: Այս միջոցները՝ որչափ ալ անձնական շահէ ծագում առած լինին, սակայն նկատելով որ շահի գիտակցութիւնն ալ յառաջագրիմութիւն և մարդկային պարտականութիւն մըն է, մենք որտանց կը ցանկանայինք այս յառաջագրիմութիւնը, այս գիտակցութիւնը տեսնել բոլոր նահանգներու, գիւղերու և համայնքներու մէջ:

Այսօր կը գոչենք կեցցե՛ն Գաստէմանիցիներ, կեցցե՛ն Էրզրումցիներ: Մենք կ'ուզենք այսօր կամ վաղը սոյնպէս ցնծութեամբ աղաղակել կեցցե՛ն գօնիւցիներ, պողատայիներ, կեցցե՛ն իլվիցիներ, սերանիկցիներ, պուրատայիներ, կեցցե՛ն խարբուլցիներ, տիարպէքիւրցիներ, կեցցե՛ն Վոլսեցիներ և վերջապէս կեցցե՛ն բոլոր օսմանցիներ:

Ա.ՉԱՏԱՆՈՅ ԹԻՒՐԿԵՐՈՒ ԳՈՐԾՕՆ ԿՕՄԻՏԷ

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Վ Ի Ճ Ա Կ Ը

ԲԱՆՑԱՅԻՆ ՑԱՆՉԱՆՔՆԵՐ

Վան, Յուլիսի 2

Համարեա ողջ քաղաքը սուգի մէջ է: Բոլորը իրար ահանջին խորհրդաւոր կերպով փսփսում են, բոլորի դէմքերն էլ մուսլ են ու տխուր.—բանտում բարբառոս ոճրագործութիւններ են տեղի ունեցել:

Վանի բա՛նտ—գա մի հսկայ կրակարան է, որի մէջ խորովում են հարիւրաւոր անմեղ երիտասարդներ, մի սոսկալի Գեհեն, ուր լուռ ու մունջ այրում են բազմաթիւ դատապարտաւորներ, հրէշ մարդագայլերի սարբած մի որջ, ուր մարդկային արիւնը ծծում, միսն էլ պրկում ու կրծոտում են անխնայ:

Տաճիկ կառավարութեան հաւատարիմ պաշտօնեաների մէջ շատ են այնպիսիները, որոնց գազանային ուղեղը միայն ու միայն նորանոր ոճիրներ ստեղծելու մասին է մտածում: Այդպիսիներից են թաբուռ աղասի Հիւսնին և նրա ա՞բ բազուկը՝ բանտի միւտիրը, մէկը միւսից վարպետ ու հազանցող իրենց հրեշային ձեռնարկների մէջ: Երկու համանակից ի վեր նրանք թուրաւոր ատերութեամբ լուսած էին հայ բանտարկեալ-

ների մանաւանդ միքանի աչքի ընկնողների դէմ. երկար ժամանակ է, ինչ ուզում էին մի հարաւածով վերջ տալ բոլորին, բայց ամեն անգամ մի արգելադրութի պատճառ լինում էր. սրանից բնան օր առաջ էր, որ սկսեցին խստութիւններ առանց ունէ պատճառի և 15 հոգի ձգեցին «փօլիս»։ Վարդգէսի ձեռներն ու ոտները շուտայեցին, ուզեցին թունաւորել, մի քանի օր բոլորովին քաղցած պահեցին, բայց չը յաջողեցան: Ուր օր առաջ էր, որ մտադրուեցան աքսորել նոյն Վարդգէսին, ճանապարհին ոչնչացնելու. նպատակով,—դարձեալ չը յաջողեցան. և վերջ ի վերջոյ սարքեցին ինկվիլիստրներին արժանի խալաթակ մի ձեռնարկ: Թէ ինչպէս—մասնաւորաբար անյայտ են. միայն այն է յայտնի, որ երկէ գիշեր, բանտի հինգերորդ կօվուշում երբ բոլորը ընծաւ էին, յանկարծ հրդեհ է ծագում: Ծուխը խղղում է բոլորին. հինգերորդ կօվուշի բանտարկեաները իրար են անցնում. նա մեծանում է և տարածում ամբողջ բանտի մէջ: Միւս սենեակներինց էլ բանտարկեալները ուզում են դուրս գալ, բայց ոստիկանների գնդակներն են պատասխանում նրանց դուռն վրայից. պահակախումբը նշան է տալիս. զինուորները շտապում են. իրար ետևէն հասնող զօրքը շրջապատում է բանտը: Ներսը խուճապը ահագին է. հինգերորդ կօվուշը ծխից խեղդում, դուռը բռնուած է և ոչ ոք չի կարողանում դուրս գալ: Մեծ մասը, գուցէ և բոլորը կը խեղդուեն, եթէ էրբեմնի հարպի (սպայակոյտ) գլխաւորը չհրամայէր տանիքը քանդել: Քանդում են տանիքը զօրքի ձեռքով և ծխից ազատում մէջի եղածները: Զարթնանալով շարունակում են բաժանմունքների պատերի բանդումը, ցոյց տալու համար, թէ բոլոր կօվուշները միացած ուզեցել են փախչել. և ապա զօրք ու զարթնանալով յարձակում են բանտարկեալների վրայ և սկսում է ծեծ ու խոլխոլում: Հրացանների սլինները շողշողում են դեռ չհանգած տախտակների լոյսի տուջև: Մէկի կողմ է ծակում, միւսի դէմքն է կտրուում. երրորդի ոտն է կտրում և մէկը միւսի ետևից յատակի վրայ են գլորում: Բոպէսպէս որպէս թէ խաղաղում է ամեն ինչ...

Բայց այդ դեռ սկիզբն է: Գռները ամուր կողպած են բոլոր բաժանմունքներում: Այդքան քաղաքործութիւնները զօրքերն ու զարթնաններն էին կատարել, դեռ մեծերի շահատակութիւնները մնում էին: Եւ ահա հրամանը տրւում է: Բոլոր կօվուշներից մէկիկ մէկիկ դուրս են հանում քիչ ու շատ յայտնի հայ քաղաքական յանցաւորներին և իւրաքանչիւրն առանձին առանձին բակի մէջ ծեծելով կիսամեռ ձգում են «փօլիսում»։ մի խուց, մութ ու խոնաւ, ուր մի մարդ կարող է շարժուել, եթէ ուր հոգի ուշաթափ, վիրաւոր ու արնաթաթախ իրար վրայ լցնում այս սոթ ու շոգ օրերին, պարզապէս խեղդելու գիտաւորութեամբ: Այժմ 50-60 հոգի այդպէս լեցւած են «փօլիս» կոչւած դժոխքում:

Բայց Հիւսնի, այդ գազանը, դեռ նոր բան է ուզում. նրա հրէշային ակորժակը հետզհետէ աւելի է գրգռւում, հանգիստ մնալ չի կարողանում. գիշերը տուն չեր գնացել, մնացել էր բանտը՝ իր գազանային կրքերին բաւականութիւն տալու համար: Պատաղած, որպէս թունաւոր օձ, հրամայում է զարթնային հանել

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐ

ՀԱՅ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԸ

ՀՈՒՇՈՒ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Թիֆլիս, յուլիսի 16

Տան ամուսյ աննշան խաղաղութիւնից յետոյ ընդհարումները վերսկսեցին Շուշու մէջ: Հրացանաձգութիւնը շարունակուում է. թուրքաց մասը այրուում է. սպանւած են երկու հայ, վիրաւորւած մի քանի հայրի: Թուրքերի կորուստը մեծ է: Ասիեարանի հինգ հայկական զինուորը շրջապատւած են թուրքերով: Հայերը գրաւել են Ասիեարանը: Կուրը շարունակուում է: Օգնութեան է ուղարկւած մի հարիւրեակ իօզակի: Երեկ քրդերը յարձակեցին Ղայբալիշէնի և Կրիժանի վրայ, աշխատելով ձեռքբերել—անցնել Շուշու: Գօլջապովը գնդակոծեց նրանց:

Շուշու, յուլիսի 17

Յուլիսի 15-ի դէրը թուրքերն սկսեցին ամրացնել իրենց դիրքերը և գնդակոծել հայերի դիրքերը: Հայերը ստիպւած եղան պատասխանել: Առաւօտեան 7 ժամին՝ հայերը ոչնչացրին թուրքական մի նշանաւոր դիրք—Գիկտանկուրուի տունը. այդ դիրքերի վերացման վրայ հայերը պնդել էին խաղաղութեան կնքման ժամանակ: Ժամը 3-ին երկու կողմի պատգամաւորները հաւաքեցին խորհրդակցութեան՝ անմիտ գծաութիւնների առաջն առնելու համար: Գիկտանկուրուի թուրքական դիրքերում գտնւած են 30-ի չափ դիակներ. թուրք վիրաւորների թիւը յայտնի չէ—թուրքերը մի քանի անգամ յարձակեցին Ասիեարանի խանաթը, Խրամորդ և Քարապուլս գիւղերի վրայ, բայց միշտ էլ յետ մղեցին: Այսօր հանգիստ է: Բանակցութիւնները շարունակուում են: Թուրքերը փչացրին հեռագրաթիւր. պատը չէ վստահանում զենք Աղբամի ճանապարհով: Հայ ինքնապաշտպանութեան խմբից սպանւել են 12 հոգի, ուրանց թուում ինքնապաշտպանութեան եռանդուն ղեկավարներից մէկը՝ Արտէմ Տեր-Մարտիրոսեան: Վիրաւոր հայերի թիւը մինչև այժմ հասնում է 45-ի: Այրւած են մօտ 200 թուրքական տներ: Թուրքերը օգնութիւն են ենդրել Աղբամից և Ղարաբաղից:

Շուշու, յուլիսի 23

Գերբենդի գնդի սպայ Չերենափոխին յուլիսի 20-ին խնդրեց Գօլջապովին հեռացնել հայ ֆէդայիներին Աղա-իրզայի այրւած տնից և այնտեղ դնել թուրք կուռղներին: Գնեւրալը թոյլ տուեց, կարծելով որ այդ հրաշալի դիրքը թուրքերին հարկաւոր է ինքնապաշտպանութեան համար: Յուլիսի 21-ին, երեկոյեան ժամը 7-ին, երբ Աղաիրզի դեմացի հայկական դիրքերից շատ անգէն մարտիկ խաղաղութեամբ բանակցում էին թուրքերի հետ, դիրքերի մէջտեղ, Աղաիրզի տան առաջ կանգնած էր գնեւրալի ազիւտանարը 8 զինւորով, թուրքերը մի ազլանշանով միանալով կրակ բաց արին. սպանւած է մէկ զինւոր, վիրաւորւած են երկու զինւոր և մի քանի հայեր: Հայերը դիրք բռնեցին. սկսեց հրացանաձգութիւն, որ շարունակեց ամբողջ գիշեր: 22-ին հայերը յետ մղեցին թուրքերի կատաղի գործը, երկրորդ անգամ բռնեցին Աղաիրզի դիրքը, որտեղ գտան մի քանի ինութ նաւթի աճւած կարանների մէջ, նաւթի մէջ թափախուած շատ փալաններ, տաշեղներ, նշանակւած հայերի համար: Թուրքերն ունեցան բազմաթիւ սպանւածներ. հայերից վիրաւորւած են 15-ը: Երեկ Գօլջապովը և հայերը հաւաքելով սահմանի վրայ, թուրքերին հրաւիրեցին հաշտութիւն կայացնելու: Թուրքերը մերժեցին, պատճառաբանելով նրանով, որ հայերը շարունակում են հրացանաձգութիւնը: Այսօր Գօլջապովը, հոգեւորականութիւնը և բազմաթիւ ժողովուրդ, զօրքերով, երաժշտութեամբ հանդիսաւոր թափորով անցան թուրքական և հայկական թաղերով: Թուրքերը Շէկինկու դիրքը յանձնեցին գնեւրալին:

փոխից գեափուր Վարդգէսին և իր առաջ բերել: Չէ՞ որ նա բռնւելու օրը՝ վիրաւորել էր իր օտը: Վրէժի ժամը հասել է. հոգ չէ, թէ նա էր պատճառ դարձել, որ հասարակ փօլիս չիւսնին բարձրանայ թաքուռ աղայութեան պաշտօնին: Արամեռ Վարդգէսը շապիկով փօլիսից դուրս է հանուում և ձգուում Հիւսնիի առաջ: Սա՛ աւելի կատաղած՝ ի տես իր որսին, քաշում է սուրը և մի քանի հարւած իջեցնում նրա կողերին ու գլխին, ապա օտից մինչև գլուխ մերկացրած, պառկեցնում է կոշտ սալյատակի վրայ, և կամչիով այնքան զարնում իր ձեռքով, մինչև որ բանտարկեալը դադարում է տնքալուց, կծկումներ անելուց և դառնում կատարեալ դիակ,—նոր ետ է քաշուում: Լուր կայ որ մեռածներ կան և շատերն էլ հոգեվարքի մէջ են: Սպանւածներից մէկը Մկրտիչ անունով, սւինով ծակւած է եղել: Այ մի բժշկական օգնութիւն չի կարելի հասցնել, միայն կառավարական բժիշկներն են այցելում բանտ, որոնք նոյնիսկ դիտմամբ սպանում են անմեղներն: Նոյն այդ բժիշկներից մէկը ասել էր՝ թէ «մեռած Մկրտիչի կողը սւինի հարւած չէ, այլ ինքն է ծակել որպէսզի հրդէհի մուխը դուրս գայ և ազատել...» Չեն ընդունում ոչ մի այցելու: Թոյլ չը տւին որ մարերը տեսնեն իրենց որդիներին: Կառավարութիւնը աշխատում է ամեն կերպ ծածկել իրողութիւնը: Սպանւածների դիակները դիտմամբ միասին դուրս չեն հանում: Հայ ժողովրդի վրդովմունքը ծայրայեղ է, բոլորը սպասում են ունէ կերպով վրէժխնդրութեան:

Հիւպատոսները անտարբեր են. ոչ մի միջամտութիւն, գոնէ վիրաւորեալների վիճակը բարելաւելու նպատակով: Այսպէս, այնինչ խաւար նկուղներում բազմաթիւ վիրաւորներ հոգեվարքի մէջ են, հիւպատոսները կուսակալի հետ խնջոյքներ են կազմում Փրանսական հիւպատոսի տանը ու հանրապետութեան տարեդարձն են տօնում... Մինչ մի փոքր ջանք, մի փոքր բարեացակամութիւն շատ բան կարող էր փոխել: Սպասողական վիճակի մէջ ենք, չը գիտենք ինչ է լինելու այդ կենդանի-մեռածների վերջը:

Կառավարութիւնը ուզում է մեղքը ձգել դարձեալ հայերի վրայ, որպէս թէ նրանք ուզեցել են հրդէհ ձգել, խուճապ առաջացնել և փախչել, բայց հրդէհը մի կօվուշի մէջ էր—միւսները ի՞նչ էին արել: Հրդէհը հինգերորդում էր, մինչ Վարդգէսը երրորդ կօվուշում քնել էր: Կառավարական պաշտօնեաների դաւերին ո՞վ չէ ծանօթ:

Մ Ա Ր Շ, 4 յուլիս

Խուզարկութեան մի նոր ձև էլ ստեղծեց մեր թըշուառ վաթանի համար: Սարհատին գտնելու պատրւակով զինւորները ահագին թուով լեցուում են հայկական գիւղերը, և պահանջում նրան. մինչդեռ նա այդ տեղերում բոլորովին չէ եղել և կամ եթէ եղել է այդ էլ ամիսներ առաջ: Մաս-մաս գիւղերում մնալուց և նրանց տնտեսապէս և բարոյապէս կատարեալ քայքայելուց յետոյ, խուզարկուները՝ երբ իրենց գազանական կրքերին բաւարարութիւն տրւած է լինում, այրում են գիւղը և ապա հեռանում, վաղը մի ուրիշ տեղ նոյնը կրկնելու պայմանով...

Շուշի, յուլիսի 23

Յուլիսի 19-ին երկու հարիւրի չափ զինւած քրդեր անցան Խալֆայուի վրայով Շուշի: Ասկերանը դեռ ևս հայերի ձեռքն է: Ղաջարի թուրքերը, թուով ժող 300, յարձակեցին Շիխկեր հայ գիւղի վրայ, բայց յետ մըլեցին: Նոյնպիսի յարձակում եղել է նաև Սոս գիւղի վրայ, սակայն հետևանքները նոյնն են եղել: Աղբաթի թուրքերը յարձակուել են Նախիջևանի գիւղի վրայ: Հայերը ստիպել են նրանց փախչել և ըջել հասցրել են Աղբաթի ժող գանձուղ Շէլլու թուրքական գիւղը: Շէլլուցիները թողել են իրենց գիւղը:

Թիֆլիս, յուլիսի 25

Մանրամասնութիւններ Շուշում տեղի ունեցած դէպքերի մասին: Երբ թուրքերը կողակներին դիմադրութիւն ցոյց տուին և Չ զինուոր սպանեցին՝ սկսեց թուրքական մասի ուժեղացումը: Երկրորդ օրը այնտեղ չըգեհ սկսեց պրեկցին Յ թաղ, պարսիկ պրինցի անից մինչև այն ձորակը, որը բաժանում է քաղաքի վերևի մասը գաւառական վարչութիւնից և ուսուց եկեղեցուց: Այդ մասում պրեկց են պարսիկ պրինցիներն աները, ջաֆար-բեգ և Բասուլի-բեգ Անգիրովների հայկապ սուլը և ուրիշ մեծ աներ: Քաղաքի միտում, Ագուլեայ եկեղեցուց ներքև այրեց Մամուրի թաղը մինչև Շէյթան-բազար: Այրւած է և թաղա մասը լա թաղը: Ռաբանութիւնը և անընդհատ հրացանածգութիւնը սարսափելի տարաորութիւն էին թողնում:

Թիֆլիս, յուլիսի 26

Աղբաթի կողմում բնակող շուշեցի թուրքերը ուղարկել են Փոխարքային հետևեալ բնորոշ հեռագիրը. «Շուշուց՝ մուսուլմանների մասին ստացած լուրերը մեզ՝ անպատմելի վիշտ պատճառեցին: Երևում է, որ գեներալ Գալոշչայովը իր կողակները հայ խմբերին միացնելով, մեր մայրերին, քյուրերին, հայրերին ու եղբայրներին թնգանութի ու հրացանի է բռնել: Փոխարքայ, սրանից լքիչ ժամանակ անց, երբ յեղափոխութեան հեղեղը Ռուսիային իր հասանի առաջն էր գցել, եթէ մեր մուսուլմանների հաւատարմութիւնը ու շոյող անկեղծութիւնը չը լինէր, հիմա կովկասը ընդհատուածների ու յեղափոխութեան կրակով հրգեհուել էր: Բայց մենք մեր այդ հաւատարմութեան ու անկեղծութեան մէջ հաստատ մնալով, պահպանեցինք կովկասը: Ափսոս, ափսոս, այժմ այդ նոյն զօրքերը, նոյն կառավարութիւնը, իրենց այդչափ հաւատարմութիւնը ցոյց տալով նոյն մուսուլմանների դէմ ուղղեցին իրենց թնգանութիւնը: Արդեօք մեզ համար կը լինէր սրանից դառն ու արհամարական մի վարձատրութիւն»:

Շուշի, յուլիսի 27

Չանգեղուրի գաւառապետը հեռագրում է Գալոշչայովին յուլիսի 22-ից. «Գիշերը անցրի վրքի հետ միասին դիրքերի վրայ, կատարեալ ուղղական պատրաստութեամբ: Գիշերը տեղեկատու պահակների վրայ թուրքերը համազարիներ արձակեցին: Տեղեկատու պահակները յետ նահանջեցին, թուրքերը նորից բռնեցին իրենց դիրքերը: Ամսուսուր կուրը շարունակուում էր մինչև ցերեկայ ժամը 3-ը: Թուրքերը մեծ աջողութեամբ օգտուում են իրենց դիրքերի յարմարութիւններից: Նրանց կորուստները յայտնի չեն. մենք կորուստներ չունենք: Ամեն անգամ, երբ մեր դիրքերից որևէ մէկը դուրս է հանում գլուխը, թուրքերի կողմից տեղում է գնդակների տարափ: Խիստ հրացանածգութիւնից յետոյ, թուրքերը բարձրացրել են սպիտակ դրոշակ. սակայն պահանջեցին, որ ես գնամ նրանց ժող առանց կողակների, միմիայն երկու սարսափիկների ուղեկցութեամբ: Խնդրում ենք գաւառապետին, գալ մեզ ժող, միայն առանց կողակների, Մենք ժողովուել ենք ոչ զօրքերի կամ իշխանութեան դէմ, այլ միայն պաշտպանելու համար մեր ազգը: Եթէ հանգստացնէք հայերին, մենք կը գանք ձեզ մօտ: Ստանալով տեղեկութիւն, որ գիշերը պատրաստուում է յարձակում զօրակալի վրայ, օգտուելով միմիայն, զօրախումբը տեղափոխեց ժողակայ դիրքը: Բոլոր քաջատեղիները բռնւած են զինւած թուրքերի խմբերով, օգնութեան են սպասում Արաքսի կողմերից»:

ՅԵՂԱՓՈՒՄԱԿԱՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՆՆԵՐԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

III

ՍՕՑԻԱԼ-ԴԵՄՕԿՐԱՏԻՍՄ

Ռուսաստանում գոյութիւն ունեն սոցիալիստական երկու կուսակցութիւններ. դրանցից մէկի՝ սոցիալիստ-յեղափոխականների մասին մենք արդէն խօսեցինք: Այժմ գանք սոցիալ-դեմոկրատներին:

Հատենք համար անհասկանալի է, թէ ինչու Ռուսաստանում գոյութիւն ունեն սոցիալիստական երկու կուսակցութիւններ. աւելի ևս մեծ զարհուրանք է պատճառում այն կծու յիշմանութիւնը, որ մինչև այսօր էլ երևում է սոցիալ-դեմոկրատների և սոցիալ-յեղափոխականների միջև:

Եւ, ըստ՝ երևում է ինչ, ի՞նչպէս չը զարմանալ այդ, յամենայն դէպս, ցաւալի երևոյթի առիթով.—ցաւալի այն պատճառով, որ մանաւանդ այժմ անհրաժեշտ է միացումը ոչ միայն խիստ-յեղափոխական, այլ և բոլոր դիւադրի ոյժ էր ի կուսելու ընդհանուր թշնամու, ուսուսակ ինքնակա կառավարութեան դէմ: Ի՞նչպէս չը զարմանալ երբ կործեն ամեն ինչ տրամադրուում է ուսու սոցիալ-դեմոկրատներին և սոցիալիստ-յեղափոխականներին դէպի շահերի համերաշխութիւն և ոչ հակադրութիւն:

Եւ իրօք: 25° որ այդ երկու կուսակցութիւնների վերջնական նպատակը միևնոյնն է—վերակազմել ժամանակակից հասարակութիւնը սոցիալիստական հիմքերի վրայ, այսինքն՝ ոչնչացնել մասնաւոր սեփականութիւնն արտադրութեան գործիքների և միջոցների վերաբերմամբ, ոչնչացնել դասակարգային տիրակալութիւնը և համայնացնել ամբողջ ժողովրդի անտեսակութեանը: Բայց դրանից, մեր սոցիալ-դեմոկրատների քաղաքական ծրագիրը և քաղաքացիական պահանջներն այնքան նման են սոցիալիստ-յեղափոխականների քաղաքական և քաղաքացիական իդէալներին, որ մենք դրա վրայ կանգ չենք առնի, որովհետև դա կը նշանակէ համարեա ամբողջապէս կրկնել այն ամենը, ինչ որ այդ առիթով առւած է մեր երկրորդ յոգւածում*:

Վերջապէս, սոցիալ-դեմոկրատների մշակած ծրագիրը քաղաքային պրօլետարիների կեանքի պայմանների վերակազմութեան վերաբերմամբ—ի հարկէ կապիտալիստական կարգերի սահմաններում—ըստ էութեան և նոյնիսկ շատ մանրամասնութիւններով դարձեալ չէ տարբերուում այն միջոցներից, որ յանձնարարում են սոցիալիստ-յեղափոխականները՝ բարեխաւելու համար գործարանների, հանքերի և արհեստանոցների բանտրների վիճակը. այնպէս որ այդ խնդրի մասին էլ երկար խօսելը այստեղ աւելորդ ենք համարում:

Ուրեմն բանն ինչու՞մն է: Ի՞նչ հիմք ունեն ուսուսակ սոցիալիստների երկու ֆրակցիաների տարաձայնութիւնները, որոնք երբեմն հասնում են անհամբերութեան, նոյնիսկ մի տեսակ անմիտ, կատաղի թշնամութեան: Որն է նրանց բաժանող պատճառը:

Նա թաղւած է խորը, նա գտնուում է երկու կուսակցութիւնների կողմնակիցների մտածողութեան եղանակների նրանց փիլիսոփայական հայեացքների մէջ՝ պատմական պրօցէսի էութեան և նրա գործօնների վերաբերմամբ, ինչպէս և պատմական ստեղծագործութեան գործում անհանունների և գաղափարների ունեցած դերի մասին: Պատմութեան փիլիսոփայութեան այդ հիմնական սկզբունքները տարբեր ձևով հասկանալու հետ կապւած են՝ այն տարաձայնութիւնները, որոնք գոյութիւն ունեն Ռուսաստանի ներկայ պատմական բոլորի և մեզանում գործող հասարակական ոյժերի—օրինակ՝ ինտելիգենցիայի և գիւղացիութեան—տարբեր գնահատութեան վերաբերմամբ: Իսկ դրա՞

*) Տես յ, Դրոսակ, № 5 1906.

նից արդէն բղխում են ծրագրային և տակտիքական զանա-
զան դիտումներ, օրինակ՝ ինչպէս վերաբերել դէպի հողային
հարցը և տերթօրքը Ռուսաստանում:

Մի փոքրիկ յօդուածում սօցիալ-դեմոկրատիական հա-
յեացքների ամբողջութիւնը ներկայացնելի, իհարկէ, անհնա-
րին է: Բայց և այնպէս մենք կոչխատենք առաջ բերել
Մարքսիզմի երկու երեք հիմնական սկզբունքները, — ասում
ենք Մարքսիզմի՞, որովհետեւ բայց սօցիալ-դեմոկրատների
համար, ինչ ազգութեան էլ նորանք պատկանէին, ուսուցիչ
և մարգարէ հանդիսանում է կարգ Մարքս: Պիտի նկատենք
սակայն հետևեալը: Մենք երկրներ, օրինակ՝ Վերմա-
նիայի, սօցիալ-դեմոկրատները իրենց մի քանի էական հա-
յեցակետերում խիստ առաջ են գնացել, ուսուսական
սօցիալ-դեմոկրատական մասնաւոր, մեր սօցիալ-դեմոկրա-
տիայի հասարակ դիւնուները, դեռ էլի կրկ-
նում են Մարքսիզմի հնաշուք բանաձևերը, յաճախ բացա-
տրելով նրանց ձախ ու ծուռ, շատ պարզաբար և «հանրա-
ժամայն» ձևով, միայն ու միայն ցանկութիւնից դրդուած,
— ինչը «ամենաիսկական մարքսիստներ»: Այդ տեղից է
դուրս գալիս այն, որ ուսու սօցիալ-դեմոկրատը միշտ և ա-
մեն ժամանակ հանդիսանում է «plus marxiste que
Marx lui-même»:

Ահա թէ ինչու մենք կարևոր ենք համարում ամենից
առաջ մասնանիչ անել Մարքսի սկզբունքների: Մէկը, որը
մի առանձին ամբողջութեամբ բուն է դրել մեր սոցիալ-
կան սօցիալ-դեմոկրատների զխտում:

Դեռ 1859 թվին Մարքս իր «Քաղաքամասնութեան
քննադատութիւնը» գրածքի մէջ հետևեալ կերպով է ձե-
ակերպել իր պատմա-փիլիսոփայական քրճու-

«Նիւթական կեանքի (էկոնոմիկա) արտադրութեան
եղանակը պայմանաւորում է նրա հասարակական, քա-
ղաքական և հոգեկան կազմը: Մարդկանց գիտակցու-
թիւնը չէ՛ որ որոշում է նրանց կեցութիւնը, այլ նրանց
հասարակական կեցութիւնն է, որ որոշում է նրանց գի-
տակցութիւնը»:

Այդ միտքը սովորաբար հասկացում է այսպէս— կուլ-
տուրական պատմութիւնը, այսինքն՝ որևէ երկրի քաղաքա-
կան կազմը, իրաւական կարգերը, հասարակական և քա-
տանկան յարաբերութիւնները, դրսևան և գեղարեստական
ճաշակը, գիտական, փիլիսոփայական, բարոյական և կրօնա-
կան հայեացքները պայմանաւորում են նոյն երկրի անտե-
սական կեանքով, — բնական անտեսութեան ժամանակ այդ
ամենը կրում է մի գոյն, դրամական կամ կապիտալիստա-
կան անտեսութեան ժամանակ՝ դրանք կրում են մի այլ
գոյն, իսկ սօցիալիստական անտեսութեան պահանջ՝ նրանք
կունենան տարբեր գոյն, համապատասխան անտեսական
կեանքի այդ ձևին: Ուրիշ խօսքով՝ — պատմութիւնը շարժող
սփոր համարում է անտեսութիւնը (էկոնոմիան): Նա կազ-
մում է, այսպէս ասած, այն հիմունքը, որի վրայ կառույ-
ում է ժողովրդի հասարակական-քաղաքական ամբողջ
չնչքը: Դա դեռ քիչ է, նոյնիսկ այդ ժողովրդի մտքի ու
խղճի ամբողջ աշխատանքը— գրականութիւն, գեղարեստ,
գիտութիւն, բարոյականութիւն, կրօն— ուղղակի և լիակատար
կախումն ունի նրա անտեսութիւնից, որովհետեւ, — կրկնենք
Մարքսի խօսքերը, — մարդկանց գիտակցութիւնը չէ որ ո-
րոշում է նրանց կեցութիւնը, այլ նրանց հասարակական
կեցութիւնն է, որ որոշում է նրանց գիտակցութիւնը»:

Ինչպէս, կը հարցնէք դուք, մի՞թէ ժողովրդի քաղա-
քական կեանքի մէջ առաջացող փոփոխութիւնները չեն
ազդում նրա անտեսական կեանքի վրայ: Մի՞թէ հանրա-
պետական կառավարութեան օրով հնարաւոր են միևնոյն
պակասութիւնները ժողովրդական անտեսութեան կազմի
մէջ, ինչ որ միահեծան ինքնակալութեան օրով: Մի՞թէ ժ-
մարդկանց միջև իրաւական յարաբերութիւնները փոփոխե-
լուն փոփոխութեան չեն ենթարկուում, — գոնէ որչափով—
նաև նրանց անտեսական յարաբերութիւնները: Մի՞թէ դի-
տութիւնը, բարոյականութիւնը և կրօնը— մեծ գիտականն-
ների, բարոյազէտների և կրօնական վերանորոգիչների մտ-
քերը— չեն ազդում այս կամ այն կողմանկով, ուղղակի
կամ անուղղակի ձևով, ժողովուրդների անտեսական դու-

ծուկութեան բնոյթի և ուղղութեան վրայ: Մի՞թէ մար-
դիկ— չէ՞ որ պատմութիւնը ինքն իրեն չէ առաջ գալիս,
այլ նրան ստեղծում են մարդիկ, — իրենց գործողութեան
մէջ ամենից առաջ և աւելի ղեկավարում են անտեսական
շահերով:

«Այո՛, այդ բոլոր «վերնաշէնքեր» են անտեսական «հի-
մունքի վրայ և այդ պատճառով պատմութեան մէջ չեն
խաղում ինքնուրոյն, ստեղծարարող դեր, «պատասխանում
են մեր սոցիալական— սօցիալական դեմոկրատները, թէև
համաշխարհային սօցիալ-դեմոկրատիայի միւս ուսուցիչը՝
Ֆրէդրիխ Էնգելսը, վերևում դրած հարցերի առիթով հե-
տևեալ ուշագրաւ խոտովանութիւնն է անում»:

«Եթէ մեր հետևորդները, — ասում է նա վերջերս հրա-
տարակաւ իր նամակներից մէկում, — անտեսական կազմին
կրթելու աւելի նշանակութիւն են վերագրում քան հար-
կաւոր է, դրանում մասնամբ Մարքսն ու էս
ենք մեզ կուսուր: Մեր հակառակորդների վերաբերմամբ
մենք ստիպւած էինք ընդդէմէ ժայն հիմնական սկզբունքը,
որ նրանք ժխտում էին. բայց այն պատճառով, որ արդ
և հանգամանքները միշտ թույլ չէին տա-
լիս հարկաւոր չափով ուշադրութիւն
նշելի փոխազդեցութեանը մասնակցող
մասնաւոր մասնակցների»:

«Աւելի արտայայտուր» նրան մասնակցողների ուղեղ-
ներում՝ իբրև քաղաքական իրաւաբանական և փիլիսո-
փայական տեսութիւններ, կրօնական հայեացքներ, որ զար-
գանում դառնում են դաւանական սխտեմներ, — այդ բ-
նում մասնակցողները, ասում է Էնգելսը մի այլ նամա-
կում, իրենց հերթին նոյնպէս ազդում են պատմա-
կան կուրսին թացքի վրայ և շատ դէպքե-
րում գլխաւորապէս դրանք են որոշում
նրա ձևը: Այդ բոլոր գործոնների փոխազդեցութեան
անհրաժեշտ արդիւնքը հանդիսանում է... անտեսական
շարժումը»...

Սակայն չը նայելով այդ բոլոր լրացումներին, Էնգելսը
և նրա հետ միատին ամբողջ սօցիալ-դեմոկրատիան, շարու-
նակում են պնդել, որ պատմութեան մէջ որոշիչ գործօնը,
վերջի վերջի, հանդիսանում է էկոնոմիկան: Ահա
հենց այդ հայեցակետը, մանաւանդ որոշ չափով պարզացրած
և աղաւաղած մեր գեր-մարքսիստների կողմից, չեն բաժա-
նում սօցիալիստ յեղափոխականները, որովհետեւ նրանք
ընդունում են պատմութեան պրօգնի բազմակողմանիու-
թիւնը և պատմական գործօնների բազմազանութիւնը, որոնց
թւում ոչ աննշան և լիակալէս ստեղծագործող
ինքնուրոյն դեր են յատկացնում դա-
ղափոխողներին և նրանց կրօններին, «քննա-
դատող են խորհող անձերին»:

Գրանից է ահա առաջանում մեր սօցիալիստական եր-
կու բաժանումների առաջին էական տարաձայնութիւնը:

«Սոցիալիզմի կարելի է հասնել միայն
նրա «հակադրութեան միջոցով» — կալի-
տալիզմի միջոցով — այդպէս է ասում սօցիալ-դե-
մոկրատիական աւետարանի պատերազաններից մէկը: Այդ
մոկրատիական աւետարանի պատերազաններին, որոնց
պատերազանը ուղիղ 58 տարեկան է: Առաջին անգամ նա
պատերազանեց Մարքս-Էնգելսի «Սոցիալիստական մանի-
ֆեստում»: Չը նայելով որ այդ տարիների ընթացքում
նա ենթարկեց բազմաթիւ դաժան փորձութիւնների, չը
նայելով որ նրա փիլիսոփայական նախահիմքերը լիակատար
«Ֆիասկո» կրեցին՝ վարձելով կենդանի իրականութեան
«հակադրութեան» կրեցին: «Սոցիալիստական մանիֆեստի»
խելով յարմարեցնելով «Սոցիալիստական մանիֆեստի»
յայտնած միտքը կեանքի փոփոխում պայմաններին:

Յայտնի է, որ «Սոցիալիստական մանիֆեստի» հեղինակ-
ները դրել են իմիջի այլոց և հետևեալը. «Ներկայ բոլոր
ժողովրդական հասարակութիւնն, որ կարծես կախարհութիւնով
է ստեղծել արտադրութեան և փոխանակութեան այդ քա-
ղաքաւոր միջոցներ, նման է այն կախարհին, որը չի կա-
րողանում տիրապետել իր դուրս կոչած ստորերկրայ

այժմերին... բաւական է յիշել առևտրական ճգնաժամերը, որոնք իրենց պարբերական կրկնութեամբ միշտ աւելի և աւելի սպառնում են բուրժուական ամբողջ հասարակութեան գոյությունը: Այդ նշանակում է ահա թէ ինչ.—կապիտալիզմն ինքն իր մէջ է կրում իր կործանման աղբիւրը, որովհետև նրա մէջ դրած է տարբերակ մի ձգտում՝ դեպի անսահման աճեցողութիւն, որը բնականօրէն և անհրաժեշտաբար տանում է դեպի աւելարտագրութիւն, իսկ աւելարտագրութիւնն ստեղծում է ճգնաժամեր, որոնք կրտաքեր պղծեցութիւն են անում կապիտալիզմի վիճակի վրայ և, վերջի վերջոյ, կը գլորեն նրան, ուրեմն և բուրժուազիային՝ ղերեզման: Այդ փառահեղ հիպոթեզի արամագրութեան տակ կար նաև մի այլ լրացուցիչ, օտանդակ հիպոթեզ: Աերջինիս հուժեղութիւնը այն էր, որ կապիտալի աճման պրօցեսի փամանակ կապիտալիստները թիւր շնորհիւ նրանց մէջ գոյութիւն ունեցող դաժան կուրի, քանի զնում՝ աւելի և աւելի քշանում է: «Ապիտալիստական արտադրութեան վերջնական հետևանքը, որը հրահրում էր երբեմն լիբերալիստ իր «Zur Grund-und Bodenfrage»-ի մէջ, լինելու է սեփականութեան հարստութիւնն երիկ և իշխանութեան կենտրոնացումը մի և նոյն ձեռքերում: Միակ մի լինելու, տեր և տիրական բոլոր հողերի ու գործարանների—մի հօտ և մի հովիւ, մի ճորտատէր, որ իր խարազանով աշխատանքի է քշում իր գիւղական և քաղաքային ստրուկներին—ահա ներկայ կապիտալիստական կաւտուրայի ծայրահետը, նրա վախճանական նպատակը և իդէալը»: Եւ իհարկէ միացած «ստրուկներին» համար շատ հեշտ կը լինէր գերեզման գլորել այդպիսի «մի միակ լինելու»:

Մակայն կապիտալիզմի ինքնաջնջման այդ սրտաուռ թէօրիան—ինքնաջնջումն ճգնաժամերի և «բոլոր հարստութիւնների ու իշխանութեան մի քանի ձեռքերում կենտրոնացման» ճանապարհով—այժմ սօցիալ-դեմոկրատական բուրժուազոյն թէօրեփոխանները մի կողմ են թողել: Եւ ահա թէ ինչու: Լաւ յայտնի է, որ, նախ և առաջ, կապիտալիստների թիւն իսկապէս աւելանում է, ոչ թէ պակասում: Իսկ երկրորդ՝ կապիտալիզմը սովորել է արդէն սպառել իրեն ճգնաժամերից, որոնք կապւած են տնտեսական կենսաբան տիրող անիշխանութեան հետ—արդիւնաբերական ամեն տեսակ սեփականներով և արտաքին ու ներքին շուկաներն անընդհատ մեծացնելով, այնպէս որ փամանակակից բուրժուազիան այժմ իրեն զգում է գուցէ շատ աւելի կայուն, քան այն երջանիկ փամանակները, երբ «Վոմմոնիստական մանիֆէստն» այնքան համարձակօրէն մարգարէանում էր նրա անխուսափելի և շուտափոյթ կործանումն իր սեփական ցանցերում: Մակայն՝ չէ նայելով այդ ամենին, սօցիալ-դեմոկրատիան ընդհանրապէս և մեր արձագանք-սօցիալ-դեմոկրատները մասնաւորապէս, շարունակում են պրնդել որ բանւորական սօցիալիստական շարժման յաջողութիւնն ուղղակի կերպով կապակցւած է կապիտալիստական տնտեսութեան յաջողութեան հետ:

1895 թ-ին՝ Բրեսլավի սօցիալիստական կոնգրէսում Բեբէլը յայտնեց, որ ինքը կարող է ընդունել միայն այնպիսի մի ազգարային նախագիծ, որը չէ խանգարում հասարակութեան կապիտալիստական զարգացումը: Աինչնայի սօցիալիստական կոնգրէսում՝ աւարիական սօցիալ-դեմոկրատիական կուսակցութեան առաջնորդ Ա.Էլեր աւելի ևս պարզաբար խօսեց այդ հարցի մասին: Մենք, ստեղ նա, կիտք է պաշտպանենք արտադրական ուժերի տեսնիկական զարգացումը և աճեցողութիւնը այնչափով, որչափով որ նրանք նախապատրաստում են սեփականութեան համայնացրած ձևի հողեկան և նիւթական պայմանները: Ենք պէտք է ծառայենք այդ զարգացմանը, և այնտեղ, ուր ինքիբեր վերաբերում է այդ նախնական պայմաններին՝ մենք պէտք է բոլորովին գիտակցաբար օգնենք նրանց շուտափոյթ ծառայելու:

Ահա հէնց այդ միտքը, ինչ կուզէ լինի՝ ան-

հրաժեշտօրէն պաշտպանել կապիտալիստական արդիւնաբերութիւնը—մի միտք, որ պաշտպանում է նաև ուսական սօցիալ-դեմոկրատիան, —չեն ընդունում սօցիալիստ-յեղափոխականները: Սօցիալիստ-յեղափոխական կուսակցութիւնը չէ ընդունում ներկայ արդիւնաբերութեան հիմքերը ցնցելու վերաբերմամբ եղած երկիւղը, որ պաշարել է նաև մեր սօցիալ-դեմոկրատներին: Եթէ բուրժուազիան և պրօլետարիատը, ասում են սօցիալ-դեմոկրատները, իրար թշնամի են բոս էութեան, եթէ այդ երկու կուսող դատակարգերի շահերն անհատելի և հակադիր են, հնարաւոր է ուրեմն որ նրանց սպագան կառուցելի միւսնոյն հիմքերի—կապիտալիզմի աճեցման և զարգացման վրայ: Գա ակներև անմոտութիւն է: Այն փաստից, որ կապիտալիստօրէն զարգացած տնտեսութիւն ունեցող երկրներում բանւորական շարժումն աճում է,—այդ փաստից դեռ ևս չէ հետևում, որ բացի կապիտալիզմից՝ չը կան այլևս ուրիշ ուղիներ դեպի սօցիալիզմը: Սօցիալիստական գիտակցութիւնը մասնաւորապէս զարգացման վրայ մեծ ազդեցութիւն է ունեցնում: Մի և նոյն ժամանակ նախապէս՝ իսմ չէ կարելի պրօլետարական զարգացման արխուր անհրաժեշտութիւնը բուրժուական կարգերի շրջանանում՝ դարձնել անխուսափելի թէօրիա, որի վրայ իբր թէ անհրաժեշտ է կառուցանել ծրագրային և տաքսիքական բոլոր հաշիւները: Այնտեղ, ուր ինքը պատմութեան ընթացքն ունի է բարեյաջող պայմաններ երկրի կապիտալիստական զարգացման համար—ինչպէս օրինակ՝ Անգլիայում կամ Գերմանիայում—այնտեղ ծիծաղելի է յանձնարարել խնայող վերաբերմունք դեպի նա, ծիծաղելի է այն պատճառով, որ պրօլետարական շարժումը փաստօրէն չէ կարող խանգարել այդ զարգացումը: Այնտեղ, կը նշանակէ, մոտ է մի բան, օգտուել բուրժուական կարգերի շրջանակում բոլոր հնարաւոր միջոցներից զարգացնելու աշխատաւոր մասնաների սօցիալիստական գիտակցութիւնը:

Սօցիալ-դեմոկրատների և սօցիալ-դեմոկրատիաների միջև տարածայնութեան մի էական կէտ ևս կայ:

Սօցիալ-դեմոկրատները ենթադրում են, որ Ռուսաստանում սօցիալիստական միտքութեան ենթակայ են միայն քաղաքների պրօլետարիատը. իսկ գիւղացիութիւնը—մանր բուրժուական, յետադիմական—չէ ենթարկւում սօցիալիստական պրօպագանդի, որովհետև նա ամբողջապէս խնորած է մանր սեփականատիրական բնագոյներով: Ճշմարիտ է, ներկայ ուսական գիւղացիութեան յեղափոխականութիւնը մեր սօցիալ-դեմոկրատիան այժմ արդէն չէ մերժում: Բայց, ասում է նոյն սօցիալ-դեմոկրատիան, մանր—բուրժուական իր պահանջներն իրականացման համար յեղափոխական լինելուց մինչև լայն, միջազգային սօցիալիստական դժուարինք—դեռ շատ հեռու է:

Սօցիալ-յեղափոխականներն, ընդհակառակը, խիստ սահմաններ չեն դնում քաղաքային պրօլետարի և աշխատաւոր գիւղացիութեան միջև: Այդ պատճառով նրանց մարտական դրօշակի վրայ դրած է, պաշտպանել ուսու ժողովրդի բոլոր աշխատաւոր, կեղեքւած տարրերը, առանց հաշի առնելու, թէ որտեղ են նրանք ճորտացրած դաշտում թէ գործարանում, գիւղում թէ քաղաքում:

Մենք արդէն ստացինք, որ մեր մարքսիստների ընդհանուր տեսական հայեացքների հետ կապւած են նրանց ազգարային ծրագրերը և մարտական տակտիքը: —Մակայն այդ մասին հետևեալ անգամ:

Վ. ԱՐԱՐԱՏՍԿԻ

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Հ Ա Յ Ո Ս Տ Ա Ն Ե Ի Ա Մ Ե Ր Ի Կ Ա

Անգլիան պարզապէս նւիրած է տնտեսագիտութեան, Գերմանիան մտաւորական կատարելագործու-

Թիւններու և Ֆրանսան կեանքի հասարակական Ֆազերուն: Անգլիան 200 տարիներէ ի վեր ժողոված է այն ամեն արժէքաւոր բաները, որ ասդին ու անդին ինկած կը մնային և բոլոր գաղթափայրերու միջոցով նըպաստեց իր արգիւնաբերական և վաճառականական մեծութեան: Գերմանիան վերջին 100 տարիներու մէջ գիտութեան, գեղարւեստի, գրականութեան, երաժշտութեան, բնագիտութեան և բժշկութեան մէջ աւելի հըրաշքներ արտադրեց, քան որեւէ ուրիշ ազգ մը, սակայն յաջողութիւն չէ ունեցած որեւէ մեծագործութեան կամ ծաւալման մէջ, որ պարկեշտ և մտաւորական հիմերու վրայ չէ հաստատուած: Ֆրանսան ամենէն աւելին ըրաւ իր ամբողջ ժողովուրդին համար, կամ աւելի ճիշդ ըսելով իր ժողովուրդը վարժեցուցած է ձեռք անցնելու ամենէն շատ հաճոյք և բարեկեցութիւն, աշխարհի վրայ գտնուող ո՛րեւէ ժողովուրդի, ամենէն փոքր ջանքովը:

Ամերիկան քիչ ունի Անգլիոյ տնտեսագիտական կողմամտութենէն, Գերմանիոյ իմացական նրբամտութենէն, կամ Ֆրանսայի ընկերական ներդաշնակութենէն: Ի՞նչ պիտի ըլլայ ուրեմն իր ապագան կամ չպիտի ունենայ ապագայ մը: Ես ո՛չ մարգարէ մըն եմ և ոչ ալ մարգարէի գաւակ, բայց սոսկ Եանքի մը և իբր այդպիսին՝ իրաւունք ունիմ կարծելու, պիտանի Ծանքիի կարծիք յայտնելու, այն, թէ՛ Ամերիկա մարդկութեան վերաբերեալ հարցերը պէտք է լուծէ:

1620 էն մինչև 1898 իրօք երեք դար Ամերիկա ապաստարանը եղած է աշխարհի վշտակիրներու և կոխտուածներու: Ամէն մէկը աշխարհի որեւէ ծայրէն կրնար հոս գալ և սիրով ընդունուի: Քօշուր և Գարիբալդի, Իրլանտայի լքածը, Ռուսաստանի հարստահարածը, Իտալիոյ սովամահը, Հայաստանի կեղեքեալը կրցան այստեղ գալ և ազատութիւն գտնել, և այսօր մեր մէջ կը գտնուին հարուստ և ազդեցիկ անձնաւորութիւններ՝ աշխարհի քաղաքակիրթ ազգերու տանջուած ժողովուրդներէն:

Քննար տարիէ ի վեր Ամերիկան աշխատեի է ուրիշ երկիրներու ծանրութիւնը վերցնելու, վէրքերը դարմանելու և թուլասիրտները քաջախիբելու: Կա Սպանիոյ ձեռքը կեցող Բուպայի մէջ, դադարեցող Ծայրագոյն-Արեւելքի անգութ պատերազմը և արգելեց Միջերկրականի արևելեան ափերու վրայ մտալու ապտերազմը: Այժմ Հայաստանը կը կարօտի անոր ազդեցութեան, անոր համակրութեան, անոր խորհրդին և անոր հզօր աջ բազուկին: Եւ Ամերիկան կարօտ է իր կողմէն կորուստն ապագումի առաքելութեան մը, որուն Հայաստանը շինք կը հրաւիրէ:

Վաղող ջուրը միշտ մաքուր է և վճիտ. անշարժ ջուրը միշտ կը լճանայ և ժահասփիւռ ու նեխած կը դառնայ: Կոյնիսկ բարոյական առաջադրութիւն մը, ամենէն բարձր բարոյական նպատակ մը, առանց գործունէութեան կը լճանայ: Գործունէութիւնը ոչ մի տեղ այնքան անհրաժեշտ է, որքան առաքինութիւններու պարագային: Արդէն կատարուած գործերը սնապարծ հպարտութեամբ պաշտելը կը տանի դէպի ունայնամտութիւն, որ իբր քաղցկեղ՝ ազգային կեանքի նեարդերուն մէջ կը սողոսկի:

Ամերիկան առաքելութիւն մը ունի Հայաստանի՞ մէջ Հայաստանը պատգամ մը ունի Ամերիկայի համար: „Արեւելիս“ Գ՛. Ա. Է. ՈՒԻՇԻՊ ԽՄԲԱԳԻՐ

ՍԱՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՍԿԻՉԲԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

Համարեա նոյն միջոցին, երբ Նիկոլայ վերջինը փակեց ռուսական դուրան, սլավ բռնապետութեան համետ, մուսուլման հարեանը՝ Իրանը հանդէս եկաւ մի նորութեամբ, որ բերկրանք պատճառեց պարսիկ ժողովրդին և ժպիտ՝ քաղաքակիրթ մարդկութեան:

Շահը շնորհեց Պարսկաստանին սահմանադրութիւն — ահա նորութիւնը, հաղորդուած Թէհրանից, ուր մի քանի ամսից ի վեր պալատական կեանքը և քաղաքական — կրօնական բարձր շրջանները ենթակայ էին խուլ կուլի, հին և նոր կուսակցութիւնների բուռն մրցման, յաճախ յանուն պաշտօնների և անձանց, երբեմն էլ յանուն վարդապետութիւնների: Եւ այդ կուլի ու մրցման արդիւնքն է ահա այն յաղթանակը — գուցէ ժամանակաւոր — որ տարաւ առաջադէմ խուլմբը, ստիպելով Շահնշահին զիջանել և յայտարարել Իրանի սահմանադրութիւնը:

„Նորին Մեծութիւնը պատւիրեց — ասում է կիսապաշտօնական ծանուցագիրը — կազմել մի ազգային ժողով, որի անդամները կը ջոկեն, ընտրողական ճանապարհով, արքայազնների, հոգևորականների, բարձր շրջանների, վաճառականների և այլ դասակարգերի միջից: Ազգային ժողովը կը գումարուի Թէհրանում և կը խորհրդակցի պետական բոլոր կարևոր խնդիրների մասին. ժողովի իւրաքանչիւր անդամը ամենայն ազատութեամբ կարող է արտասայել իր կարծիքը՝ երկրի վիճակը բարւոքելու խնդիրների վերաբերմամբ: Ժողովի որոշումները մեծ վեցիրի միջոցով կը հաղորդուին ի գիտութիւն Շահի, ու կը ստանան օրէնքի ոյժ՝ կայսերական վաւերացումը ստանալուց յետոյ“:

Մուղաֆէր-Էդգին Շահի այդ զիջումը իրօք կարող է հիմք ծառայել ապագայ սահմանադրութեան, եթէ միայն պալատական-կղերական նոր ինտրիգները չը խափանեն սկսած գործը: Ճշմարիտ է, սա դեռ սկիզբն է: Կա չի կրում ռամկավարական դրօշմ, և չէ բղխում ժողովրդակոն յեղափոխութեան խաւերից — բայց նկատելով որ Արևելքի բնահար ժողովրդների կեանքում յաճախ մեծ և կարևոր յեղաշրջումները վերելից են բըղխել, կարող ենք յուսալ, որ ներկայ որոշումը իբրև սկիզբն է սահմանադրութեան, Իրանի ժողովուրդների կեանքի մէջ կը բանայ մի նոր դուռ՝ ազատութեան և քաղաքացիական — սօցիալական լաւագոյն կարգերի համար:

Գարևոր ճահիճներն անգամ շարժում՝ ալեկոծւում են: Գաղափարի յարաճուն շարժման յաւիտենական նշանակն է այդ: Եւ ոչ մի ցարիքով, ինչքան և ամբարտաւան, ոչ մի սուլթանականութիւն, որքան և մարդակեր, ոչ մի Շահ, որքան և յետադէմ, — չը պիտի կարողանան զիմադրել գաղափարի շարժման, որ նոյնքան հուժկու է, որքան հեղեղը, նոյնքան անդիմադրելի, որքան գլորուող ժալը...:

Ա Մ Ս Ա Ն Ո Ւ Ր Ե Ր

«ԳՐՕՇԱԿԻ» ԱՐԳԵԼՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

«Գրօշակի» Պարսկաստան մասնաճյուղը արգելման տեղեկութիւնը ստանալուն պէս, մենք յուլիսի 27-ին դիմեցինք պարսից բարձր կառավարութեան հետեւեալ բարձր-հեռագրով.

Արտաքիմ գործերի միմիստրին

Թ. Է. Տ. ր. ան

«Փօստերի և մաքսի վարչութեան կարգադրութեամբ, յուլիսի 3-ից, «Գրօշակի», ինչպէս և ժրնեվի մեր այլ հրատարակութիւնների մուտքը Պարսկաստան արգելած է: Պարսկաստան հասած համարները արդէն դրուած և այրած են: Մենք թիւլ ենք ապիս մեզ բողբոջելու. ձեր առաջ այդ կարգադրութեան դէմ, որք ոչ մի արդարացումն չունի, քանի ոչ «Գրօշակը» երբեք չէ գբադել Պարսկաստանով և 16 տարուց ի վեր ազատ մուտք ունէր ձեր երկիրը: Մեր կուիր ուղղած է թիւրք և սուս կառավարութեան դէմ: Հաստատուած հաւատարմ ենք որ ձեր միջամտութեան շնորհիւ՝ Շահի կառավարութիւնը կը վերահաստատէ մեր իրաւունքները, իբրև արդարութեան պահանջ՝ Պարսկաստանի հայերի վերաբերմամբ»:

Խմբագրութիւն «Գրօշակի»

Օրգան Է. Յ. Գրօշակց.

Նոյն օրն և եթ հեռագրելով այդ բողբոջի պատճենը Պարսից և Բերլինի Պարսից դեսպաններին, հրաւիրեցինք նրանց ուշադրութիւնը «արտաքին ինդրիզների այդ փաստի վրայ», որպէս զի նրանք ևս անեն հարկաւոր քայլերը՝ մեր արդար պահանջին. լիութիւն տուլու համար:

Հրամանը կատարելու գործում, ինչպէս մեզ տեղեկացնում են Գրօշակցական մարմինները, պարսկական տեղական իշխանութիւնները ցոյց տւեցին բացառիկ եռանդով «Գրօշակի» 6-րդ համարի հաղորդար համարները, ենթարկւեցին ոչնչացման՝ պաշտօնական բոլոր ձևականութիւնների համապատասխան խտուրթեամբ: Ահա այդ առիթով կազմած պաշտօնական արձանագրութիւններից մէկը:

Ոչնչացմամ արձանագրութիւն

1906 թիւ յուլիսի 17-ին, այն է 26 բամստան 1324, մենք ներքև ստորագրեալ՝ Գուհեմ և Հասան խան, տեսուչ մաքսատաների և փոստային կառավարիչ Էնգէլի քաղաքում, հաստատում ենք հետեւեալը.

Ներկայ յուլիսի 13-ին, կէսօրից յետոյ ժամը 4-ին, ընդհանուր տեսչի կարգադրութեամբ և համաձայն մինիստրական հեռագրի, 1906 թ. յուլիսի 26-ից, համար 24,657, մենք ներկայութեամբ մաքսատան մի քանի պաշտօնեաների, ձեռնարկեցինք կատարեալ ոչնչացմանը, կրօնակի միջոցով հայոց «Գրօշակ» լրագրի 1170 օրինակների, ստացւած Շվէյցարիայից, 15—20 հասանոց կապրոնում և ուղղած զանազան անձանց հայտէին, որոնք համատան, Բալթիկում, Շահրուզ և Ղազվին:

Կազմած է երեք օրինակ, վերոյիշեալ արք, ամսին և թ.ին: (Ստորագրութիւն)

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԱԶԳ.

ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿ

Գ Ա Շ Ն Ա Կ Յ Ա Կ Ա Ն Մ Ա Ր Մ Ի Ն Ն Ե Ր Ի Ն

Հմնակեամ ազբիւրմներից լուրեր են տարածել թիֆլիս և Բագու, որ դաշնակցականները սպանել են Զ. ի շրջա-

նում 3 հմնակեամ զիմուրներ և վերաւորել են մի քանի սիմ: Այս ցաւալի դէպքի առթիւ մենք սպասում ենք մեր մարմնի տեղեկութիւններին, ինչպէս նաև զեկուցում մի ընկերոջ կողմից, որը անցնում է յիշեալ շրջանը և որի յամծմարարած է քմնել ու պարզել սպանութեան պարտքեան հետեւանքներին, հ. Յ. Գրօշակցական Արեւելեամ Բիւրօն պարտք է համարում այնուամենայնիւ յամծմարարել մեր բոլոր ընկերներին, որ ամեն միջոց գործ դնեն ամհմարին դարձնելու որևէ զիմուած ընդհարում հմնակեամների և դաշնակցականների միջև, և եթէ լիմեն առիթներ հմնակեամների կողմից, չպատասխանեն մրաց ամսիջապէս, այլ խնդիր դնեն խառն մասնաժողովների քմնութեան, կազմած երկու կողմի մերկայացուցիչներից և չէ գոք անձիւրից:

10 յուլիսի, 1906.
ԿԻՎԱԱԱ

հ. Յ. Գ.
ԱՐԵՎԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

Գ Ր Օ Շ Ա Ն Ո Ւ Ր Ե Ր

Վեւմտեան Ռիւսի ստացած է՝

Ռուսաստան.—«ԳՐՕՇԱԿ» Կոմիտէն 4000 Ժր.:
Մեքսիկա.—Քառուկէն 6ւեր 5 Ժրան:
Մեքսիկա.—Շաքաց Կաղակէն Աս. Գաւ. ի մէջ. 40 Ժր.:
Ընդհանուր գումար 4045 Ժրան:

Մրգասանի Կեանք. Կոմիտէ՝

Ա.Ա.Տ.Ս. ԳԱՇՏԻ ՇՐՋ.՝ 1903 թ. սեպտեմբեր 15-ից մինչև 1904 թ. դիկտ. 9-ը: Պեղասու Պարսեգ գիւղ 934. 25, Ազնիւ գիւղ 814. 11, Բոյն գիւղ 303. 20, Բարձր գիւղ 138. 45, Ազուս դաւսի երկու խից 24, Խնձոր գիւղ 69. 15, Ագարակ գիւղ 370. 50, Արարուս գիւղ 366. 30 Գ.Տ.Ս.Ս.Ս. գիւղ 39. 80, Հին Բաղաբ գիւղ 526. 80, Արմուս գիւղ 207, Թառքաւ գիւղ 367. 59, Չիման գիւղ 843. 80, Հեղեղաս գիւղ 114. 25, Մարագուլիս գիւղ 95. 50, Մեծ գիւղ 21, Վարագ գիւղ 424. 91, Խառն գիւղ 143. 06, Նեմիմ գեասի գիւղ 336. 45, Խեմր գիւղ 232. 57, Երկաթ գիւղ 195. 55, Չայ գիւղ 42. 60, Հօր գիւղ 161. 80, Կղզի գիւղ 112. 10, Մաղկախնձոր գիւղ 160. 45, Հարեւան գիւղ 205. 10, Շանթ գիւղ 60. 10, Գնդակ գիւղ 130. 15, Անգաս գիւղ 369. 50, Կերիչ գիւղ 61. 30, Գագաթ գիւղ 27. 45, Մասնաւոր հանգանակութիւններ եւ մի քանի խառք գիւղեր. 834. 74, Ջրաբաշխանից սուգան 3000, Պ. Ա. ից սուգան 1400. Գումար 13437 ռուբլի 73 կոպէկ: Ա.Պ.Շ.Ք.Պ.Մ.Ս. ՇՐՋԱՆ՝ Հեկտեալ գիւղերից Գ. 665. 85, Սե. 140. 52, Առ. 24. 25, Ե. 126. 85, Է. 27. 30, Թ. 114. 21, Մ. 74. 70, Պ. 27. 65: Գումար 1201 ռուբլի 33 կոպիկ: (Շարուակակի)

Գանիի Սերակոմիտէ՝

Գ. Մաղլուճեան, Գ. Միխայլեանի մահուան առթիւ փոխան ծաղկէ փունցի 100 դան. եւ իւր հինգ անտայ վնարուի 100, Մ. 2. իւր ասանուկայ վնարուի 100, Սուրէնի միջոցաւ ներհեր՝ Սուրէն 30, Կալիմ 70, Կարպո 30, Յ. Ասասուրեանէ 200, Տերվ Երթար 30, Է. Է. Է. 5. Գ. Պանլու իւր մէկ արուայ վնարուի 60, Թանթայլն՝ հանգանակութիւն՝ սրբ. Սարգիսի սօնի առթիւ. 198, եւ Վարդանանց 205, Արուսեակ խումբ Թանթա 840, Հայկ խ. Հայկազունի ձեռամբ 80, Կորոյն խ. Պայլալիսի միջոցաւ 422.5, Ա. Տեր Ա. ի ձեռամբ 120, Մ. սոբունի խ. 20, Միմրգուս խ. Ա. Ե. ի ձեռամբ 35. Ե. Կ. ի ձեռամբ 150, Թաթուլ խ. Տիւրուցի միջոցաւ 105, Պուլալիսի միջոցաւ 130, Պ. ստոր խ. Մ. Ջ. ի ձեռամբ 120, Արա Է. Լուսին խմբէրէ Ե. Փ. ի միջոցաւ 745, Բաբկէնի միջոցաւ 255, Արէրի միջոց. 200: Արաւի խ. Տ. Մ. ի ձեռամբ 35, Բաժրի խ. Ա. Սրվանեանի ձեռամբ 107, Վիսպեանի ձեռամբ 130, ՀԱՄԱԿԻՐ ԽՈՒՄԲ՝ Պ. Ե. 30, Մ. Մ. 20, Բ. Գ. 20, Վ. Գ. 20, Մ. Օ. 10, Ս. Ա. 10, Ս. Մ. 10, Ս. Ս. 10, Յ. Փ. 30, ՉԱԿԵՆ ԽՈՒՄԲ՝ Տ. Բ. 80, Մ. Կ. 90, Մ. Օ. 70, Ե. Ե. 35, Մ. Մ. 10, Մ. Վ. 25, Ար. Արմուրնի 25, Կ. Թ. 45, Վ. Վ. 10, Վ. Ա. 10, Գ. Ա. 45, Կ. Բ. 10, Յ. Ե. 45, Մ. Թ. 45, Ա. Պ. 45, Վ. Գ. 45: ԱՐ. Յ. Պ. Ն. ԽՈՒՄԲ՝ Հ. Տ. 90, Ե. Ե. 90, Տ. Մ. 90, Օ. Մ. 50, Գ. Պ. 45, Ե. Բ. 45, Ա. Բ. 40, Ս. Ե. 40, Ս. Ա. 35, Գ. Ե. 35, Կ. Բ. 30, Յ. Կ. 10, Մ. Ե. 10, Ենթակոմիտէի ցանկին անդամներէն 150: Ընդհանուր գումար 6177 դան. ողջ եւ 5 միլիէն: